

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za južnoslavenske jezike i književnosti

Odsjek za zapadnoslavenske jezike i književnosti:

Katedra za poljski jezik i književnost

DIPLOMSKI RAD

**MOTIV DEHUMANIZACIJE U LOGORSKOJ
LITERATURI**

Mentori: dr.sc. Dalibor Blažina

dr.sc. Zvonko Kovač

Student: Marija Jalžabetić

Zagreb, rujan 2013

Sadržaj

1. Uvod	2
2. Dehumanizacija, holokaust i povijest	3
3. Problematika koncentracijskih logora u književnosti.....	9
3.1. Logorski memoari Borisa Pahora „Nekropola“	10
3.2. Marijin porod u logoru – Danilo Kiš „Psalam 44“	14
3.3. Tijelo kao trauma u romanu Slavenke Drakulić „Kao da me nema“	20
3.4. Nacistička ostavština na balkanski način	25
3.5. „Logorska stvarnost“ Tadeusza Borowskog	28
3.6. „Drugi svijet“, odnosno svijet obrnutog Dekaloga	32
3.7. „Ljudi su ljudima tu sudbinu udesili“	38
4. Motiv dehumanizacije u logorskoj literaturi.....	42
4.1. Posredno i neposredno iskustva logora	44
4.2. Književno svjedočanstvo kao terapijska metoda	47
4.3. Sadističko mučenje kao glavna metoda terora	54
4.4. Izgladnjivanje i pojava kanibalizma u logoru	59
4.5. Spolno nasilje kao taktika terora.....	62
4.6. Ponižavanje iz zabave kao taktika terora.....	67
4.7. Koncentracijski logor kao biznis	69
4.8. Medijska propaganda u službi niskih strasti	72
5. Zaključak.....	75
6. Literatura	77

1. Uvod

U radu ću se baviti romanima kojima je zajedničko obilježje sudbina likova koji su preživjeli traumatično iskustvo koncentracijskog logora i njihovo suočavanje sa posljedicama koje je to iskustvo ostavilo. Najvećem dijelu autora koje će ovaj rad obuhvatiti, zajedničko obilježje je boravak u koncentracijskom logoru, iako to nije isključivi kriterij. Glavna nit kojom ću se poslužiti je, naravno, zajedničko mjesto radnje (koncentracijski logor), ali i neke druge značajke, kao što su vrijeme događanja, rodna perspektiva, optimističko ili pesimističko ozračje. Uz kratki uvid u biografiju autora, koji smatram relevantnom iz autorovih motivacijskih razloga, namjeravam se baviti analizom djela individualno i usporedno. Cilj ovog rada prikazati je mehanizme dehumanizacije i kako oni djeluje na psihu čovjeka lišenog osnovnih ljudskih prava (sloboda kretanja, adekvatna prehrana, rad u skladu s ljudskim mogućnostima, pravo na odmor, ostvarivanje normalnih međuljudskih kontakata i održavanje kontakata sa članovima obitelji, pravo na sreću, milosrđe i ljubav, a prvenstveno pravo na život). Ukratko ću se osvrnuti i na one koji vrše teror, kao i na one koji zbog utjecaja propagande posredno sudjeluju u dehumanizaciji.

Književna djela na kojima se ovaj rad temelji su *Nekropola* Borisa Pahora, *Psalam 44* Danila Kiša, *Kao da me nema* Slavenke Drakulić, *Deseta vrata pakla* Rezaka Hukanovića sa područja književnosti južnoslavenskih naroda, te *Oproštaj s Marijom* Tadeusza Borowskog, *Medaljoni* Gabriele Nałkowske i *Drugi svijet* Gustawa Herlinga-Grudzińskiego iz poljske književnosti. Prijevodi svih citata koji su preuzeti iz djela koja su u literaturi navedena pod poljskim ili engleskim nazivima moji su vlastiti.

2. Dehumanizacija, holokaust i povijest

Za početak osvrnula bih se na pojam *dehumanizacija*. Dehumanizacija prvenstveno označava poricanje ljudskosti i uskraćivanje osnovnih ljudskih prava određenom pojedincu ili skupini ljudi, na temelju rase, religije, etničke skupine, spola, roda, seksualne orijentacije i invaliditeta pomoću represivnih metoda koje najčešće eskaliraju u masovna ubojstva i genocid. Dva osnovna oblika su animalistička (koja u pravilu obuhvaća veću grupu ljudi) i mehanistička (koja je izražena na interpersonalnom nivou) dehumanizacija. U radu ću se prvenstveno baviti animalističkom dehumanizacijom nad potlačenim skupinama provođenom od strane totalitarnog režima, no analiza ne bi bila potpuna bez osvrta na mehanističku dehumanizaciju koja je nastala kao produkt animalističke dehumanizacije. Pod tim prvenstveno smatram odnos privilegiranih zatvorenika koji su vršili određene funkcije u logorskom sistemu (žrtava animalističke dehumanizacije) naspram ostalih zatvorenika. Svjesno ili nesvjesno, sa intencijom ili slijedom okolnosti, ti su ljudi aktivno sudjelovali u procesu dehumanizacije. Animalistička dehumanizacija je u pravilu povezana sa demoniziranjem neprijatelja, kako bi se mogla pridobiti šira javnost, te samim time da bi se pokušala onemogućiti bilo kakva pomoć ili samilost prema ciljanoj skupini nad kojom se vrši teror.

Taktike terora koje slijede uključuju različite metode mučenja kreirane za slamanje duha, desenzibilizaciju prema brutalnosti, normaliziranje kršenja ljudskih prava, te upotrebu dezinformacija u cilju potlačivanja, dominacije i poticanja nasilja. Potlačenoj skupini nameću se represivne mjere, na primjer, tridesetih godina prošlog stoljeća u Njemačkoj je bilo zakonom zabranjeno Židovima ulaziti u određene objekte, kao i sklapanje miješanih brakova između Arijevaca i Židova; slične metode korištene su i Sjedinjenim Američkim Državama naspram crnačkog stanovništva i to sve do sedamdesetih godina prošlog stoljeća. Istovremeno, pomoću medijske kampanje diktirane od strane ugnjetavačkog režima u širu javnost se plasiraju dezinformacije koje nastoje ukloniti suosjećajnost prema potlačenima. Pritom se koristi i pripisivanje animalnih osobina, čime ih se zapravo izjednačava sa životinjama. Najpoznatiji primjeri iz povijesti su izjednačavanje Afroamerikanaca sa majmunima u američkim i Židova sa štakorima u njemačkim propagandnim materijalima. No, to nisu osamljeni primjeri, gotovo u svakom sukobu koriste se dehumanizacijske medijske metode u kojima se neprijatelj uspoređuje sa životinjama, kako bi se u javnosti uništila svaka mogućnost empatije i kako bi se ta javnost desenzibilizirala na neprijateljevu patnju.

Sve te tehnike terora prije ili kasnije dovode do oružanih sukoba i u krajnjoj liniji rata. Mnogobrojni su primjeri iz povijesti, pa čak i sadašnjosti, ali vjerojatno je najgori slučaj kad lokalni rat eskalira u svjetski rat, kao što se do sad dvaput dogodilo: „Svjetski je rat iznio na vidjelo u ljudskoj egzistenciji nakupljeno zlo, nakupljenu zlobu i mržnju. On je objektivirao zlo, što je ranije bilo prikriveno, boravilo u subjektivnom, a ne u objektivnom. Rat je pokazao lažnost naše civilizacije.“ (Berdjajev; 2007: 9/10) Nažalost, trenutna politička situacija ne ostavlja puno mjesta optimističnim nadanjima da se svjetski rat više nikada neće ponoviti. Povijest se toliko puta pokazala kao loša učiteljica, neuspješna u podučavanju svojih učenika što se događa kad mržnja ima prednost nad mirom, suživotom i međusobnim poštivanjem: „Neuspjeh povijesti nije ništa drugo nego tragedija nesuglasja postojećeg, ljudskog, osobnog sa svakom objektivacijom, koja svagda po svojoj naravi nije čovječna ni osobna nego čak protučovječna i protuosobna. Sva je objektivacija povijesti beščovječna i bezlična. Čovjek je prisiljen živjeti u dva različita poretka, u poretku egzistencije, uvijek osobnom, i u poretku objektiviranog svijeta, uvijek bezličnom i prema osobi ravnodušnom. Čovjek se uvijek nalazi u opasnosti i često smrtnoj opasnosti od strane procesa što se događaju u povijesti. On je prisiljen osjećati procese povijesti kao kobnu, neljudsku silu, potpuno ravnodušnu prema njegovoj sudbini, nečovječnu i nesmiljenu. Takva je nečovječnost i nesmiljenost u povijesti oblikovanja država i imperija, u borbi plemena i nacija, i revolucijama i reakcijama, u ratovima, u industrijsko – kapitalističkom razvitku i procvatu naroda i država, u samom oblikovanju i razvitku civilizacija. I, kako izgleda, nemoguće je humanizirati sredstva kojima povijest djeluje, kojima pribjegava povijesni razum. Teško je, jako teško, očovječiti državu, koja i jest omiljena tvorevina povijesti. I istodobno čovjek ne može odstraniti od sebe povijesnu sudbinu.“ (Berdjajev; 2007: 7/8)

Kroz povijest nalazimo na bezbrojne primjere dehumanizacije, od najstarijih dana o čemu možemo čitati iz tekstova sakralnih knjiga o porobljavanju, preko zapisa grčkog povjesničara Turkida koji još u 5.stoljeću piše o prvoj konstrukciji koja bi se danas mogla nazvati koncentracionim logorom, zatim genocid nad domorocima američkih kontinenata, masovna porobljavanja afričkih crnaca, pa sve do holokausta nad Židovima u 20.st. o čemu će najviše biti riječi u ovome radu. Da je holokaust bio posljednji primjer masovne dehumanizacije, možda bi ovaj rad bilo moguće završiti nekim optimističnim zaključkom, ali pošto se pod kraj 20.stoljeća diljem svijeta i dalje događaju brojni sukobi u kojima stradaju nevini. Jedan od nama najbližih događaja (vremenski i prostorno) dogodio se i na južnoslavenskom području, gdje su se događale strahote usporedive sa užasima koji su se događali za vrijeme nacističke

Njemačke, te je stoga teško zadržati optimističan stav. Jean Améry, austrijski Židov i belgijski imigrant koji je i sam pretrpio strahote nacističkih logora, u eseju *Resentimani* objavljenom u zbirci eseja *S onu stranu krivnje i zadovoljštine* označava ga kao „stoljeće barbarizma“¹.

Prve suvremene oblike koncentracijskih logora kao represivnu metodu protiv neprijatelja (ovom slučaju domorodaca) organizirao je 1896. španjolski general Valeriano Weyler y Nicolau, koji je kao guverner Kraljevine Španjolske boravio na Kubi. Zanimljivo je da su Amerikanci njegove metode smatrali ekstremnima, a njega prozvali „mesarom“, no ipak su i sami iskoristili njegove metode 1900. na Filipinima. Iste godine Englezi formiraju koncentracijske logore u Južnoj Africi za Bure, mješavinu europskih naroda koja Afriku smatra svojim domicilnim kontinentom, a sebe nazivaju Afrikancima. Dakle, stoljeće je počelo masakrom i logorom smrti na jugu Afrike, a trend se nastavio kad su samo nekoliko godina kasnije njemačke kolonijalne sile formirale logor Okahandja u pustinji Omaheke te strojnicama i bajonetima, uz pomoć gladi i iscrpljujućim radom, pobile nekoliko desetaka tisuća pripadnika naroda Herero 1904. godine. Stoljeće je završilo koncentracionim logorom u Chernokozovu, u Čečeniji. Između kubanskih logora i Chernokozova postojalo je još nekoliko stotina koncentracijskih logora (radnih logora i logora smrti), među kojima su svakako najpoznatiji nacistički logori smrti u Poljskoj kao što su Auschwitz, Chełmno, Sobibor, Treblinka i Majdanek, Bergen –Belsen i Dachau u Njemačkoj i Jasenovac u Hrvatskoj, poznat po izrazito sadističkim metodama mučenja kojima su čak i nacisti bili impresionirani. Novo stoljeće ne donosi napredak nego samo novi popis koncentracijskih logora kao što je Guantanamo Bay na Kubi. Organizacija „Friends of Liberty“ na svojim stranicama izvještava da na teritoriju Sjedinjenih Američkih Država trenutno postoji nekoliko stotina koncentracijskih kampova spremnih za prihvatanje nekoliko tisuća ljudi u slučaju stupanja na snagu zakona koji omogućava da FEMA (Federal Emergency Management Agency) može zatvoriti svakog potencijalnog sumnjivca optuženog za terorizam.²

Među najvećih problemima suvremenog svijeta i dan danas su razni oblici diskriminacije. Između ostalih, najrašireniji su rasizam i nacionalizam, koji se razlikuju jedino po obimu mržnje, iako ne isključuju jedan drugog, već su u većini slučajeva blisko povezani. Jedna od

¹ „Pomor milijuna, koji je organizacijski pouzdano i s gotovo znanstvenom preciznošću počinio jedan visoko civilizirani narod, smatrat će se žalosnom, ali nipošto posebnom činjenicom u usporedbom s ubilačkim progonima Armenaca u Turskoj ili sramotnim nasiljem kolonijalnih Francuza. Sve će to ući u skupni naziv „stoljeće barbarizma.“ (Améry; 2009: 135)

² <http://www.sianews.com/modules.php?name=News&file=article&sid=1062> datum pregleda 25.08. 2013.

rijetkih razlika među njima je percepcija u javnosti. Za rasizam je opće poznato da ne može i ne smije biti prihvaćen kao ljudska kvaliteta, no veći je problem nacionalizam, koji mnogi nedovoljno upućeni ljudi često izjednačavaju sa pojmom patriotizam. Iako se po službenim definicijama³ ne razlikuju mnogo, ta dva pojma su u praksi intelektualnih krugova razjedinjeni. Većina ljudi koji se izjašnjavaju kao nacionalisti objašnjava svoj stav ljubavlju prema svojoj domovini, a samo rijetki su voljni priznati i onu drugu stranu nacionalizma – mržnju prema tuđoj domovini: „Nacionalizam nije povezan samo s ljubavlju prema svojemu, već i s mržnjom prema tuđemu, prema drugim narodima. I mržnja obično biva jačim pokretačem nego ljubav. Nacionalizam propovijeda ili samoizoliranje i zatvorenost prema drugim narodima i kulturama, samozadovoljstvo i partikularizam, ili pak ekspanziju na račun drugih naroda, osvajanje, vladanje nad drugima, imperijalističku volju. (...) Nacionalizam duboko proturječi personalističkoj etici, on negira vrhovnu vrijednost ljudske osobnosti. Suvremeni nacionalizam dehumanizira etiku, on od čovjeka traži odricanje od ljudskosti. Sve je to jedan te isti proces, i u nacionalizmu, kao i u komunizmu. Unutarnji čovjekov svijet potpuno je zagašen nacionalnim i socijalnim kolektivizmom.“ (Berdjajev; 2007: 69/70)

Holokaust kao najmasovniji primjer masovnog uništenja, dokazuje što je u stanju čovjek učiniti drugom čovjeku, pod uvjetom da skupi dovoljno istomišljenika i dosegne poziciju moći na kojoj mu je omogućena logistika za uništavanje. Termin dolazi iz grčke riječi *holocaustos* ὁλόκαυστος (*hólos* „cijeli“; *kaustós* „izgorjeti“ – primarno označava žrtvu paljenicu) te se odnosi na masovno uništenje Židova, ali i tisuća ne-Židova koji su izgubili

³ **patriotizam** (grč. preko franc.), rodoljublje, domoljublje, ljubav prema svojoj domovini, prema svojem narodu. Pojam p. mijenjao se tijekom vremena, od osjećaja pripadnosti i vezanosti za svoj grad državu u ant. Grčkoj, sve do modernog značenja p. koji se vezuje uz etničku pripadnost i ljubav prema etničkoj domovini i rodu. Također i odanost vlastitoj zemlji koja može biti emotivna, iracionalna, nekritična i obrnuto, racionalna i kritična. Stoga pojam p. krije u sebi ambivalenciju, koja ide u rasponu od nekritičnog domoljublja do šovinizma s jedne strane, do značenja etičke vrjednote i poželjnog osjećanja pripadnosti vlastitoj etničkoj ili građ. zajednici s druge strane. (<http://proleksis.lzmk.hr/40858/> datum pregleda 15.09.2013.)

nacionalizam (franc. i njem.), ideologija koja ističe privrženost jednoj etničkoj skupini. Pojam tradicionalno označuje pretjerano izražavanje nac. osjećaja na račun pripadnika drugih nacija uz očitovanje etnocentrizma, ksenofobije, katkada i rasizma u odnosu na druge nacije. Polit. pokret koji zagovara afirmaciju nacije kao homogena kolektiviteta koji je depozitar tradic., tipičnih i ekskluzivnih vrijednosti povezanih uz etničku pripadnost. U međunar. odnosima, ideologija i pokret koji teži stvaranju nac. države, bilo kao posljedice procesa dekolonizacije, bilo odvajanja etničkih skupina iz multietničkih zajednica. U tom smislu, pojmom su katkad pozitivno označavani oslobodilački i populistički pokreti afro-azijskih i latinskoamer. zemalja. Također, u kontekstu slabije razvijenih dijelova svijeta globalizacijskim procesima, govori se i o “novom nacionalizmu” čiji sadržaj nije etničke prirode, te se po tome razlikuje od etnocentrističkog i ksenofobičnog → šovinizma. (<http://proleksis.lzmk.hr/38309/> datum pregleda 15.09.2013.)

svoje živote u nacističkim koncentracijskim logorima. U logorima su provođene akcije eksterminacije, a sam proces masovnog ubijanja poprimio je industrijske oblike: čitavi transporti, bez registriranja i selekcije, poslani su u plinske komore (lažne kupaonice) i usmrćeni Ciklonom B. Nakon toga bi njihova tijela bila spaljena u krematorijskim pećima. Podrijetlo izraza: „*Holokaust* je učena transkripcija lat. *holocaustum*, a što je prijevod grčkog izraza *holokaustos* (koji je pak pridjev i znači doslovno „čitav spaljen“; primjerena grčka imenica je *holokaustoma*). Semantička je povijest izraza bitno kršćanska, jer su je crkveni očevi upotrebljavali pri prevođenju – uistinu bez pretjerane preciznosti i dosljednosti – kompleksnog žrtvenog učenja u Bibliji (posebice u Levitskom zakoniku i Knjizi brojeva)“.
(Agamben; 2008:20)

Spomenula sam već da je povijest loša učiteljica života, jer u posjedu drži brojne primjere katastrofalnih posljedica rata i neprijateljstava, a ipak se dogodio holokaust. No, još je poraznija činjenica da i nakon holokausta ima brojnih primjer ratova i logora, a i naša su suvremenost.: „U povijesti su i prije Auschwitza ostala zabilježena stravična zvjerstva, od masakra što ga je za križarskih ratova Richard Lavljeg srca počinio nad muslimanima, do Džingis Kanova genocida u Perziji. Možda će buduća pokoljenja na Auschwitz gledati na isti način – kao tek jednu od brojnih loših stvari što su se događale u davnoj prošlosti, a kojih se danas više nitko živo ne sjeća. Međutim, to se ne smije dopustiti. O ponašanju ljudi moramo suditi u kontekstu vremena. Sudimo li u kontekstu sofisticirane europske kulture iz sredine dvadesetog stoljeća, onda su Auschwitz i nacističko „konačno rješenje“ najniža točna u cijeloj povijesti. Zbog zločina nacista, svijet je postao svjestan što, kad postanu bešćutna, mogu učiniti obrazovana, tehnološki napredna ljudska bića.“ (Rees; 2005: 300/301)

Nažalost, kao što sam već napomenula, ta svjesnost o kojoj piše Rees nije imala edukativni učinak na ljudsku vrstu nakon holokausta jer to nisu bili posljednji koncentracijski logori, a sasvim je opravdan strah da će se i u budućnosti graditi novi logori. Na problematiku koncentracijskih logora u današnje vrijeme osvrnuo se i talijanski filozof Giorgio Agamben 1996. u tekstu *Que cos'è un campo? (Što je logor?)*: „Ukoliko je to istina, ako se bit logora sastoji u materijalizaciji izvanrednog stanja i daljnjem kreiranju prostora za goli život kao takav, moramo pretpostaviti, dakle, da potencijalno nailazimo na logore svaki put kada se stvara jedna takva struktura, neovisno o veličini zločina koji su tu počinjeni, i neovisno o nazivu i specifičnosti topografije. Logorom se može smatrati stadion u Bariju na kojem je talijanska policija 1991. godine privremeno zatočila ilegalne albanske emigrante prije nego što su ih poslali natrag u njihovu zemlju, velodrom na kojem su vlasti Vichyja okupila Židove

prije nego što su ih predali Nijemcima, izbjeglički logor na granici sa Španjolskom gdje je umro Antonio Machado, kao i *zones d'attente* na međunarodnim francuskim zračnim lukama na kojima zadržavaju strance koji traže priznanje izbjegličkog statusa. U svim tim slučajevima jedno naizgled besprizorno mjesto (na primjer Hotel Arcade u Roissyju) ograničava u realnosti jedan prostor u kojem je normalan poredak zapravo suspendiran i u kojem stupanj činjenja okrutnosti ne ovisi o pravu, nego jedino o civiliziranosti i etičnosti policije koja privremeno drži vrhovnu vlast u svojim rukama (na primjer, četiri dana tijekom kojih stranci mogu biti zadržani u *zones d'attente* prije intervencije sudske vlasti). No također određene velike periferije postindustrijskih gradova i *gated communities* Sjedinjenih Američkih Država počinju nas podsjećati u tom smislu na logore u kojima goli život i politički život ulaze, barem u određenim trenucima, u zonu apsolutne neodređenosti.“⁴ Svakako ovdje treba ponovno podsjetiti na nekoliko stotina logora na teritoriju Sjedinjenih Američkih Država koji samo čekaju na svoje logoraše, a to upozorenje treba shvatiti ozbiljno. Osim toga, situacija na Bliskom Istoku također pokazuje alarmantne pokazatelje da zlo ponovno vreba i samo čeka priliku da se ponovno iskaže u svojoj najokrutnijoj varijanti.

⁴ <http://pescanik.net/2013/09/sto-je-logor/> Datum pregleda 15.09.2013.

3. Problematika koncentracijskih logora u književnosti

Ratovi i stradanja ljudi oduvijek su dio književnosti. Tematiziranje ratnih stradanja naroda i pojedinaca neiscrpni je izvor za mnoge pisce, a osobito one koji su i sami preživjeli ratne strahote. No, Drugi svjetski rat osim uobičajenih strahota, svijetu je predstavio još jednu - sistem koncentracijskih logora u kojima su bile zatvorene, mučene i ubijane tisuće ljudi. O paklu koncentracijskog logora pisali su mnogi književnici - oni koji su ga preživjeli, oni koji su izgubili drage ljude u tom paklu, pa i oni koji nemaju nikakvu direktnu vezu sa logorom, ali pišu iz osobne potrebe za obrađivanjem te tematike. Problematici logorske tematike moguće je pristupiti iz različitih kutova književne analize, kao i na fokusiranju različitih motiva koje možemo analizirati kad govorimo o tematiziranju logorskog okruženja, no ovaj se rad temelji na jednom od najmonstruoznijih motiva – motivu dehumanizacije.

Zajednička poveznica navedenim djelima je naravno koncentracijski logor kao mjesto radnje, iako se lokacijski razlikuju jer se ne radi o istom logoru. Primjerice *Oproštaj s Marijom* i *Medaljoni*, te *Nekropola* i *Psalam 44* imaju zajedničko vrijeme događanja (Drugi svjetski rat), no smatram da je bitno obraditi i glavnu razliku među njima- pitanje posrednosti iskustava, te kako to utječe na opreku pesimizam i optimizam logorske literature. *Medaljoni* i *Kao da me nema* napisani su od strane ženskih spisateljica, iako ni jedna od autorica nije bila zatvorena u logor. *Oproštaj s Marijom* i *Drugi svijet* zajedničku crtu imaju u činjenici da su oba autora imala 21 godinu u vrijeme kad su završili u logoru, ali logori su bili različiti, tako da je njihova međusobna usporedba istovremeno i usporedba književnosti o nacističkim logorima sa književnošću o staljinističkim logorima (GULag). *Psalam 44* i *Kao da me nema* imaju zajedničku rodnu perspektivu (žene u logoru), ali vrijeme odvijanja radnje, sa polustoljetnim odmakom, upućuje na činjenicu da ljudski rod nije ništa naučio iz pogrešaka prošlosti. Polustoljetni odmak nalazimo i u romanu *Deseta vrata pakla*, kako bih naglasila da je zlo neiskorjenjivo i da će uvijek naći način kako da dođe do izražaja, što dovodi do Schopenhauerovog pesimizam, pa čak i do nihilizma i Nietzschea, iako se svaki od pisaca koji se bavi logorskom tematikom, pišući o ljudskoj snazi i ljudskosti uopće, pokušava oduprijeti toj ideji. No, gledajući na logorsku tematiku kao ciklus koji se ne ograničava na Drugi svjetski rat, pitam se nije li to preoptimistično, nije li vrijeme da prihvatimo mogućnost činjenice da je ljudska rasa sklonija zlu nego dobru.

3.1. Logorski memoari Borisa Pahora „Nekropola“

Prvi u nizu je roman *Nekropola* Borisa Pahora. Boris Pahor jedan je od najznačajnijih suvremenih slovenskih književnika. Rođen je u Trstu 1913. godine, što je ključni tematski motiv u njegovim tekstovima - problematika književnosti koja nastaje u tuđoj etničkoj sredini. Tijekom Drugu svjetskog rata, nacistički kolaboracionisti predaju Nijemcima nekoliko stotina simpatizera i pripadnika slovenskih partizana, među kojima je i Boris Pahor. Njegov logorski put obuhvaća Dachau, Sainte-Marie-aux-Mines, Natzweiler – Struthof, ponovno Dachau, Mittelbau – Dora, Harzungen i Bergen – Belsen u kojem je dočekaoslobađanje logora. Autor je nekoliko knjiga, među kojima je najpoznatija *Nekropola*, roman u kojem Pahor opisuje sjećanja iz logora.

„Pahorove crtice, novele i kratki romani imaju u suštini samo dva izvora inspiracije: problem nacionalne egzistencije u komplikovanim uslovima tršćanske istorije i doživljaje čoveka koji se našao u koncentracionom logoru. U obe ove teme došla je do izražaja suprotnost između sila koje negiraju čoveka i onih koje mu vraćaju dostojanstvo. Borba između razdirućih i stvaralačkih sila u humanizmu je središte iz koga, kao u koncentričnim krugovima, raste Pahorova proza. Zbivanja se obično odigravaju na moru, u gradu u zalivu ili, pak, u kraškim selima. Sve pomenute sredine emocionalno uzbuđuju autora i kad ih opisuje on dolazi u stanje slično onom koje nastaje pri lirskom oblikovanju. Otuda lirizam kao osnovna oznaka ove proze, a spoljni izraz tog lirizma je metafora koja na odgovarajuć način izražava obilje opisane sredine i stepen stvaraočeva raspoloženja.“ (Pogačnik; 1973: 586)

Pahorove ranije zbirke novela i crtica tematiziraju život zajednice kojoj pripada, bave se denacionalizacijom, apsorbcijom, militarizacijom i iskonskim strahom koji onemogućava individualno oblikovanje svijesti. Pitanje identiteta Pahor tematizira i u *Nekropoli*:

„I tada mi je norveški bolničar rekao za Tomaža. „Kamerad Jugoslav“ rekao je, što je često značilo da je posrijedi primorski Slovenac, jer u kraju gdje je sve do krajnosti jednostavno duga su objašnjenja suvišna. Iako u crvenom trokutu na prsima ima veliko početno slovo I, jer je bio uhićen kao talijanski državljanin, Slovenac ustrajno tvrdi da je Jugoslaven i tako na najlakši način uvjerava okolinu da poslušaj njegovu prigovore. Naravno da se čovjeku srce i pamet odupiru tome da ga u zemlji pogibelji shvaćaju kao Talijana, nakon što je od kraja Prvog svjetskog rata talijanska država uništavala njegov identitet na domaćem tlu. (...) Zato

su se primorski Slovenac i istarski Hrvat opirali da dijele sudbinu ljudi u čiju su državu uključeni protiv svoje volje.“ (Pahor; 2012: 51/52)

Pahor time tematizira vlastiti status. Ustrajanje u svom nacionalnom identitetu u okolnostima sigurne smrti ostaje jedina vrijednost za koju se isplati boriti, jedina u kojoj je moguće pobijediti. Iako je eventualna pobjeda, samo moralna pobjeda nad okupatorom. Ali rizik od poniženja u smrti, od oduzimanja nacionalnog identiteta vrijedan je te borbe, jer napad na nacionalni identitet nije bio zaustavljen čak ni smrću:

„Sve skupa postalo je najstrašnije kada su Slovencima promijenili imena i prezimena, ali ne samo živima nego i onima na grobljima. Ta četvrtstoljetna anulacija u logorskom je ozračju doživljavala svoj ekstremni limit time što su čovjeka sveli na broj.“ (Pahor; 2012: 23)

Djela su povijesno vrijedna, iako nisu povijesna sama po sebi, jer su glavni likovi uglavnom fikcionalni, dok su događaji opisani vjerno. Pahorova proza je odraz aktivnog odnosa prema svijetu i traganja za smislom života, a ljubav je osnova čovjekovog unutarnjeg svijeta:

„Germanskoj krvoločnosti dva se put postavio uz rub trijezan i smiren slovenski ponos. I zapravo je osim ljubavi, koja je nedvojbeno prva, plemeniti otpor protiv nepravedne stvarnosti najviše što možemo pridonijeti za spas ljudskog dostojanstva. Nadilaženje jadne stvarnosti veliki je miraz koji prenosimo iz generacije na generaciju i već je tako uraslo u naše gene da ga nikakva sila ne može uništiti.“ (Pahor; 2012: 166)

„Pahorova proza ispoveda veru u smisao ljudske akcije. Pošto autor veruje u smisao postojanja i evolucije istorije, on je ubeđen i u pozitivan ishod čovečanstva. Na toj osnovi prikazao je ljude koji su svoj bol ili samoću preovladali uz pomoć stvarnosti koja, istina, polazi čovekovih ličnih pobuda, ali je po svojim dimenzija od općeg značaja. Akcija vraća čoveku moralno dostojanstvo ljudske vrste, a istovremeno se u akciji i kroz nju realizuje sloboda koja je svakom data kao blagoslov ili prokletstvo. Pisac svedoči da je čovečnost zapravo proces osvajanja, a kako se sam predano uputio tim nesigurnim putem, njegovo književno djelo je izvor značajnih refleksija o savremenom svetu.“ (Pogačnik; 1973: 587)

Roman *Nekropola* ne prati kronološki narativni slijed, nego je sastavljen od niza memoarskih slika evociranih povratkom u bivši logor, gdje je svojedobno i sam prisilno boravio. Radnja se odvija u dva vremenska toka - u sadašnjosti (vrijeme posjeta bivšem koncentracionom logoru Natzweiler-Struthof) i u prošlosti (reminiscencije na vrijeme koje je proveo kao zarobljenik u logorima tijekom Drugog svjetskog rata). Glavni lik, ujedno i

narator, bio je bolničar koji zahvaljujući sposobnosti brige za druge i poznavanja nekoliko stranih jezika, uspije preživjeti boravke u nekoliko koncentracijskih logora (Natzweiler-Struthof, Dachau, Bergen Belsen, Dora, Harzungen). Te sposobnosti prilagođavanja jedna su od glavnih tema *Nekropole*, na što se Pahor više puta vraća. Briga za druge jedan je od načina da se pojam krhkosti ljudskog organizma prebaci u fokus drugog ljudskog bića, tako da se, barem privremeno i djelomično, ne stavlja vlastita krhkost u prvi plan:

„Da je bavljenje bolesnicima bilo svojevrsan porok pred klicama zla, bila je istina samo utoliko ukoliko je istina da onaj tko se bavi ozlijeđenim tijelom sučovjeka zna samo za ranjivost drugoga, a na svoju ne misli i na nju je psihički nekako imun.“ (Pahor; 2012: 127)

Karakteristično za ovaj roman je izostanak patetike, iako je sam Boris Pahor bio zatvorenik navedenih logora, tako da je pretpostavka da je roman zapravo parafraza autobiografskih sjećanja. Pahor je svjestan svoje pristranosti:

„Kriv sam jer ne uzimam u obzir da svim tim brojnim ljudima zlo nije tako domaće i svakodnevno kao meni. Nemaju o njemu vidljiva sjećanja.“ (Pahor; 2012: 44)

Slike reminiscencija su žive i uvjerljive, te svjedoče o neposrednom iskustvu. Naglasak je na humanosti, pa iako ima brutalnih scena koje opisuju mučenja i pogubljenja zatvorenika, ni u jednom trenutku nije prisutno forsiranje užasa. Taj užas stvara se sam od sebe, u kombinaciji narativnih postupaka i činjenice o autentičnom svjedočanstvu. Što nas samim time dovodi do pitanja neposrednosti iskustva. Pahor, kao da je samim svojim preživljavanjem, stekao nadmoć nad užasom logorskog iskustva, koje ga je učinilo u tom smislu osjetljivijim za ljudskost:

„Nije potrebo da briga za drugog proizlazi iz sebičnog računanja ni iz prijateljske naklonjenosti, barem ne uvijek, nego može biti organska potreba kao disanje ili partenogeneza misli, i ako je nekako povezana sa nagonom za samoočuvanjem, onda je to zbog toga jer je rad za čovjeka prije svega sredstvo da pobjegne sam od sebe, posebno onda kad je usred pogibelji koja se pojačava kao neobranjiva plima.“ (Pahor; 2012: 81)

Zapisi su organizirani davanjem prednosti naizgled manje potresnim iskustvima u logoru, kao što je svakodnevna borba za preživljavanjem, bez pretjeranog naglašavanja scena brutalne okrutnosti.

Okrutnost nije ignorirana, ali joj Pahor pristupa na taj način, da ju ne stavlja u prvi plan, samim time jer okrutnost provode oni koje autor predstavlja kao druge. Problem nastaje u trenutku kad se okrutnost izjednači sa zajedničkim obilježjima autora, kao što je to slučaj sa ustaškim vojnikom koji sudjeluje u torturi zarobljenika:

„(...) Bio je mladić, s duguljastim licem i crnim očima, pogrbljen, u esesovskoj uniformi. Nije ništa rekao, nije vikao, samo je poluglasno opsovao kad je otkočio okidač i pucao u onoga koji je prvi izašao s vrčem u ruci. (...) Ali tada se počeo glasnije šuljati tijelu koje je nepomično ležalo u prolivenoj vodi kraj prevrnutog vrča, tako da sam iz njegovih riječi otkrio da je mladić zapravo hrvatski ustaša. Bilo je više od zainteresiranosti u tom otkriću, prije svijest o unutrašnjoj sklonosti prema zvuku bratskih slavenskih riječi u takvim okolnostima, te u tom trenutku iznenađujućoj drskosti zebrastih ljudi.“ (Pahor; 2012: 84)

U okolnostima kad se neprijatelj identificira kao „drugi“, bolno je saznanje da takvi mogu biti i pojedinci koje smatramo bliskima.

Dakle, Pahorov roman iako nije optimistički, ne može se smatrati prozom očajja, ogorčenja i neprijateljstva. Ne bavi se konkretnim logorskim strahotama i detaljnom opisivanju pakla kroz koji su logoraši prolazili, no s druge strane, ne inzistira na uljepšavanju logorskog iskaza, već daje realističku sliku ljudskog propadanja i golemog truda koji je ljudsko biće u mogućnosti uložiti da to spriječi, naspram onih slučajeva u kojima borba izostaje. Roman nam prikazuje galeriju likova s kojima se glavni lik susreće, golemi ljudski napor koji je uložan da bi se opstalo na samom rubu čovječnosti, neprestani strah od krematorija koji znači smrt, a s druge strane i spas od patnje.

3.2. Marijin porod u logoru – Danilo Kiš „Psalam 44“

Danilo Kiš rođen je 1935. godine u Subotici, u židovsko-crnogorskoj obitelji. Njegova religijska pripadnost bitno je utjecala na njegovu poetiku. Otac, mađarski Židov, odveden je u logor 1942. godine, a 1944. deportiran je u Auschwitz, od čega je Danilo spašen tako da ga je majka dala prekrstiti na pravoslavnu vjeru. 1947. obitelj je repatrirana u Crnu goru, da bi se kao student Kiš preselio u Beograd. Ostaje tamo do izbijanja velike književne afere nakon objavljivanja knjige *Grobnica za Borisa Davidoviča*. „Dobrovoljno izgnanstvo u Parizu skončano je smrću u glavnome gradu Francuske, Kišove domovine po izboru, 1989. Takvo dubinsko određenje biografije bijegom od posljedica totalitarizma i borbom protiv njih suptilni je odjek našlo u njegovim radovima, pripovjedačkim, esejističkim i filmskim, a suočenje sa njegovom staljinističkom varijantom, koja ga osobno nije u tolikoj mjeri dotakla, ali čijih je paralela sa nacionalsocijalističkom od samoga početka bio svjestan, bilo je upravo ona točka koja je njegovoj biografiji podarila oblik gotovo savršenoga pripovjednoga kruga: bijeg od nacizma, koji je inicirao Kišova prva nedragovoljna putovanja, uramljen je iznuđenim bijegom od staljinizma – ideologije koja se u Jugoslaviji sedamdesetih godina činila definitivno pobijeđenom, ali je upravo afera – Kiš pokazala u kolikoj je mjeri vjera u tu pobjedu bila tek još jedna u nizu fantazmâ koje su okruživale mit o autohtonom jugoslavenskom putu u “komunizam”.“ (Beganović; 2007: 7/8) Osim niza eseja i ranih pjesničkih pokušaja, najznačajnija djela su *Mansarda*, *Psalam 44*, *Porodični cirkus* (ciklus romana, u koju spadaju *Rani jadi*, *Bašta*, *pepeo* i *Peščanik*), *Grobnica za Borisa Davidoviča* i *Enciklopedija mrtvih*.

Vrijeme radnje *Psalma 44* djelomično je zajedničko romanu *Nekropola*, naime radnja ovog romana također se odvija tijekom Drugog svjetskog rata. No, za razliku od *Nekropole*, reminiscencije se ne odnose na vrijeme tokom boravka u logoru, već na život prije odvođenja u logor i na prošle događaje u logoru koji su povezani sa njezinim mužem Jakobom. Epilog se odvaja od glavnih vremenskih tokova, vrijeme radnje u epilogu je 5 godina nakon oslobođenja Auschwitzta. Kiš o tome govori u razgovoru *Tražim mesto pod suncem za sumnju* iz 1984. godine: “A i taj je roman, Psalam 44, mada zasnovan u prvom redu na mom sopstvenom iskustvu, kao i na svedočenjima onih naših retkih rođaka koji su se vratili iz logora, i taj roman, velim, ipak pripada dokumentarnom žanru, jer je njegova fabula

zasnovana na nekoj novinskoj reportaži: jedan jevrejski par odlazi nekoliko godina posle rata da poseti logor, gde im se, pred sam kraj rata, rodilo dete.“ (Beganović; 2007:91)

Mjesto radnje je također formalno zajedničko, iako nije riječ o istom koncentracijskom logoru. Glavni lik u ovom slučaju je žena koja je zatočena u nacističkom logoru, a njeno ime Marija ima snažno simboličko značenje, iako je riječ o osobi židovskog porijekla. Simbolika imena upućuje na jedno od najvažnijih majčinstva u religijskom i književnom kontekstu, pa se time na neki način ukazuje i na paralelu u smislu „djece-izbavitelja“. Marijinom sinu Janu pritom se daje uloga pokretača radnje⁵ u smislu izbjavljenja iz logora, pod pretpostavkom da je njoj upravo njezino dijete dalo glavnu motivaciju za bijeg. Glavna razlika između Pahora i Kiša je posrednost doživljaja. Dok Pahor iskustvo logora ima u svojoj biografiji, Kiš to iskustvo nema. Nije riječ o tome da li je pisac više ili manje kompetentan za progovaranje o toj temi, ali uspoređujući romane dobiva se dojam o mogućnosti određivanja. Dok pisac sa posrednim iskustvom piše o strahotama logora, pisac koji je sam taj logor preživio, trudi se pisati o humanosti unutar tog logora, koliko god to, u takvim uvjetima, bilo teško zamislivo.

Kiš tematizira odnos pojedinca naspram kolektiva, i to u situaciji kad se tog pojedinca prisilno smješta u kolektiv. Nije riječ o drugom kolektivu, jer glavna junakinja Marija jest Židovka, ali bitna crta njene ličnosti je obiteljski odgoj koji ju nije naučio da se definira isključivo po vjerskom principu. No, okolnosti koje su zadesile Europu, pa tako i Marijinu bližu zajednicu, silom su je definirali kao biće koje ne zaslužuje biti tretirano kao čovjek. Njen otac (u kojem prepoznajemo naznake Eduarda Sama iz kasnijih Kišovih romana tzv. *Porodičnog cirkusa*), pritisnut takvim nemilim okolnostima koja ga tjeraju na rekonstrukciju vlastitog identiteta, pokušava u kćeri naknadno probuditi židovski ponos:

„(...) no izgleda da je trebalo da počnem odatle od onog tvog pitanja Zašto FÜR JUDEN VERBOTEN na što sam se ja morao razljutiti jer ti već imaš dovoljno godina (...) da moraš znati neke stvari koje nisu samo za danas i za sutra nego za ceo život pa bolje da ih što pre naučiš; (...) nego je reč o tome da treba da naučiš već da to što imaš u sebi jevrejske krvi da to nije stvar koju smeš da zaboraviš; znam, hoćeš da kažeš da ti ne vidiš razliku između tebe i Ilonke Kutaj (recimo nje) no upravo stvar je u tome što ona vidi razliku, a to je već dovoljno da bi ti patila. Mi smo, to jest tvoja mama i ja, i nastojali na tome da ti ne osetiš razliku koja bi te činila nesrećnom jer je sama ne uviđaš a drugi ti ukazuju na nju (...); rekoh mi smo

⁵ „Moj Bog se zove Jan. Moje dete.“ (Kiš; 1983 :103)

nastojali da se ne osećáš izdvojenom a da ne kažem žigosanom pa zato te nismo ni vaspitavali ni u kakvom verskom duhu (...).“(Kiš; 1983:98/99)

Davor Beganović u tekstu *O kulturalnom pamćenju u djelu Danila Kiša* o toj temi piše sljedeće: „*Psalam 44* posvećen je drugoj Kiševoj „opsesivnoj“ temi, kolektivu i njegovoj ulozi u povijesti, načinima na koji se individua, žrtvujući dio vlastitoga identiteta, upisuje u veću skupinu, na koji način ta skupina, definirana kolektivnim identitetom, reagira na povijesna zbivanja i kako se ponaša u rubnim situacijama u kojima je njezina egzistencija dovedena u pitanje. Cijeli taj kompleks pitanja povezan je s problemima pamćenja i zaborava, dvaju komplementarnih ali antipodnih antropoloških kategorija koje u svojim raznolikim obličjima na odlučujući način doprinose prenošenju i čuvanju takvoga identiteta.“ (Beganović; 2007:16)

Kao što je Marijin otac pokušao svojoj kćeri pomoći oko oblikovanja svijest o pripadništvu određenom kolektivu, i to tek kad su se okolnosti pokazale nužnima za takav postupak, tako Marija svoga sina (rođenog u logoru i spašenog iz logora – interpretacija biblijskog mita) želi od početka usmjeravati u kolektivnom određenju:

„Htela je da utisne u Janovo čelo žig mučeništva i ljubavi, onaj što su ga Jakob i ona sama zaradili svojim patnjama. No nagrada treba da pripadne Janu. I ona je bila ponosna na tu svoju misiju: da prenese na Jana radost onih koji su iz smrti i ljubavi mogli da stvore život.“ (Kiš; 1983:139)

Konkretnije o biblijskoj motivaciji piše Beganović u svojoj disertaciji, što prenosim gotovo u cijelosti: „Ovakva je interpretacija biblijskoga mita, i kiševskoga inkorporiranja tog mita u kontekst svojega romana, u osnovi točna ali ipak jednostrana. Delić u prvi plan ističe motiv čudesnoga rođenja i još čudesnijeg spasenja. Iza cjelokupne pripovijesti o osobnoj sudbini jedne biblijske ličnosti krije se kompleksni sustav poopćavanja i umnažanja. Prethodne riječi što ih anđeo gospodnji upućuje Hagari glase: “Tvoje ću potomstvo silno umnožiti; od mnoštva se neće moći ni prebrojiti.” (16, 10) U tako proširenom asocijacijskom nizu Mariju je moguće promatrati kao ličnost koja spasava sebe i svoje dijete, ali istovremeno tim činom postaje i spasiteljica kolektiva i nastavljačica cjelokupne "rase". Uzme li se u obzir i drugi moto *Psalma 44* koji glasi: “Načinio si od nas priču u naroda...”, indicijski niz koji nagovještava tematiku kolektivnoga spasenja i kolektivne krivnje doživjet će dodatno ovjerovljenje. Četrdeset i četvrti je psalam konstruiran antitetički. Žanrovski ga se svrstava u skupinu psalama posvećenih skrušenome moljenju Bogu koji tvori otprilike trećinu

cjelokupnoga Psaltira. Prvi je dio posvećen hvaljenju Boga zbog darova prošlosti, a u drugom se, na nekim mjestima prelazeći u otvoreno kuđenje, iskazuje upitanost nad razlozima nepravde koja se nanosi izraelskome narodu. U samome se tekstu dva puta koristi metafora ovaca za klanje, a upravo ta je metafora korištena u unutaržidovskim diskusijama u vezi s Holokaustom.“ (Beganović; 2007:93/94)

Jedna od najžasnijih scena se ne događa u logoru, već je fiksijska interpretacija stvarnog povijesnog događaja, kad su na novosadskom kupalištu "Štrand" pripadnici mađarske fašističke okupacijske vojske od 20. do 23. siječnja 1942. godine ubili više od 4.000 Židova, Srba i Roma. Mađarski fašisti su nedužne žrtve na "Štrandu" muškarce, žene, nemoćnu djecu i starce, na temperaturi od minus 30 stupnjeva skidali gole, pucali im u potiljak, a zatim bacali pod led Dunava. Scenu skupljanja i ubijanja nedužnih ljudi pripovjedač nam opisuje kroz prisjećanje naratorice koja je svjedočila jednoj od epizoda tog stravičnog događaja. No, pripovijedanje je ovdje ustupljeno drugom liku, Solomonu Rozenbergu, zbog Marijine nemogućnosti artikuliranja. Ta nemogućnost artikuliranja dodatno naglašava stravu opisanih događaja, jer pokazuje kako je šok izazvan viđenim uzrokovao nijemost, kao da ne postoje riječi kojima bi se moglo opisati viđeno da bi se adekvatno prenijelo ozračje situacije. Renate Lachmann o tome piše slijedeće: „U tekstu *Psalam 44* (1962), problem iskazivo – neiskazivo predodčen je kao borba između šutnje i tišine, pamćenja i zaborava. U tome je smislu značajan razgovor troje ljudi, svjedoka novosadskog masakra. Dok se Solomon Rozenberg, jedan od učesnika u dijalogu, čini nemilostivim, nepogođenim izvještačem scena klanja na obalama Dunava, njegov suparnik u razgovoru, starija žena, ne može prihvatiti tu opciju i pronalazi utočište u jeziku normalnosti. (...) Rijeka koja je zastrašuje anagram je njezina imena. Tetka – Lela, kao da se nagovještava, jest Lethe, rijeka zaborava. Katastrofa obilježuje rascjep u procesu razumijevanja, rascjep u lancu znakova koji povezuje prošlost sa sadašnjošću. Katastrofa se mora tumačiti kako bi se uspostavio poredak znakova. (...) Treća osoba u čudnom razgovoru o, ili preciznije, ne-o masakru je mlada žena koja nije sposobna upotrijebiti verbalne znakove kako bi izrazila ono čemu je bila svjedok. Dok Rozenberg govori, ona se sjeća. Artikulirani i unutarnji govor su suprotstavljeni.“ (Lachmann; 2007: 198/199)

No, ključnim događajem u romanu smatram govor Marijinog oca, u trenutku kad joj pokušava objasniti nacističke porive u kontekstu razmatranja ljudske prirode sklone dominiranju i ubijanju:

„(...) nije to mržnja na Crnce, Irce ili na Jevreje, nije dakle u pitanju jedna etnička ili rasna ili nacionalna celina nego je to samo ljudska netrpeljivost koja traži izgovor u boji kože ili u običajima, u čemu bilo uostalom što je različito od onog što je opšte za jednu sredinu; urođena i ukorenjena ljudska strast (da ne kažem priroda što je možda tačnije što i jeste tačnije ali ja to ne želim ja to neću da priznam nikome pa ni sebi a najmanje tebi), ljudska strast za zlostavljanjem i za ponižavanjem onoga što se inače lepo naziva bližnji svoj no možda najtačnije od svega: atavizam krda i životinje da nadvlada i uništi sve druge vrste i sva druga bića i da zavlada nad njima i da trijumfuje iz najobičnijeg i najsebičnijeg razloga (a to nije taj razlog na koji si verovatno pomislila to jest ta takozvana borba za opstanak) (...) koji se ne može nazvati nikako drugačije osim kao rafinovani atavizam, a to je nešto sasvim drugačije i bestijalnije od bilo kakve borbe za opstanak koja se sreće uostalom podjednako i kod ljudi i kod životinja; jer da se tu radi jednostavno o borbi za opstanak onda se ne bi tolerisala nepravda, zločin i nailje ili se barem ne bi tolerisali i pravdali u ime nekih rasnih nacionalnih principa i predrasuda i ne bi se govorilo Ubijeno je jedno crnačko ili jedno jevrejsko dete nego bi se govorilo samo **UBIJENO JE JEDNO DETE** a ne bi se postavljalo to idiotsko pitanje o boji ili o veri kojima se želi umanjiti ili sasvim zbrisati odgovornost; takvim pitanjem se postiže jedan odgovor koji je besmislen u suštini jer zapravo i nije odgovor, to jest tako postavljenim pitanjem se ukazuje na *različitost* (naravno u odnosu na jednu brojniju etničku ili nacionalnu ili versku celinu) pa onda izlazi tako da se više ne okrivljuje niko živ pod Bogom nego se okrivljuje neka glupa stvar koja se može nazvati *različitost* i time se skida odgovornost ne samo sa pojedinca nego i sa čoveka uopšte jer je u pitanju apstraktni krivac i dakle apstraktna krivica; naravno ništa nije lakše nego izmisliti razlog za mržnju dakle i opravdanje za zločin: treba jednostavno pripisati jednoj malobrojnoj i dakle slabijoj etničkoj ili verskoj ili nacionalnoj grupi jedan od opštih ljudskih poroka ili mana (čak ne i grehova) kao što su na primer gramzivost, tvrdičluk, glupost ili sklonost ka piću ili ma što drugo što se proglašava smrtnim grehom u tom slučaju: tako je postignuto nekoliko stvari neophodnih da se počne sa a priori opravdanim zločinom: žrtva je žigosana (jer je stavljen znak jednakosti između boje njene kože ili njene vere i jednog od onih poroka koji je zajednički svima)(a taj je porok najčešće izabran svojevolumeno i po nekoj spoljnoj oznaci koja može da bude ponekad sušta suprotnost sadržini) a time je prikriiven isti taj sveopšti porok na onome koji žigoše, zatim je ukazano prstom na njega to jest na žigosanog koji je proglašen inkarnacijom jednog ili nekoliko opštih poroka a time date određene ruke tom rafinovanom atavizmu u čoveku što sam ga malopre spomenuo da može nesmetano da izivi svoje rušilačke ili sadističke bestijalne

strasti nad svima onima koji nose zajednički žig boje rase vere ili običaja.“ (Kiš; 1983:88 - 90)

U tom je fragmentu sadržana sva gorka okrutnost ljudske naravi, što uzimam za okosnicu rada. Dominacija i potreba za ubijanjem dio su ljudske prirode, a *različitost* opravdanje za odabir žrtava. I upravo zbog tog razloga uvijek će postojati netolerancija. Samim time Kišev roman, unatoč sretnom završetku, ostavlja manje optimističan dojam od Pahorovog. Iako i u njemu ima logorske solidarnosti (Žana i Marija), fokus gotovo ni u jednom trenutku nije na tom motivu, već se on pojavljuje kao „poslanje“ – Žana u Kiševoj priči djeluje gotovo anđeoski, kao netko tko je „poslan“ kao „izaslanik“, u ovom slučaju imenovane, „više sile“ (Max), iako oni nisu u direktnom kontaktu, jer se Max pojavljuje kao *deus ex machina* u svakom presudnom trenutku, do epiloga, u kojem se osobno pojavljuje. Motiv vodiča u logoru je također poveznica između Kiševog i Pahorovog romana, iako kod Pahora vodič ima tek funkciju metafore.

3.3. Tijelo kao trauma u romanu Slavenke Drakulić „Kao da me nema“

Roman *Kao da me nema* Slavenke Drakulić ima formalno zajedničko mjesto radnje (logor) sa prethodna dva, zajednički ženski glavni lik kao i *Psalam 44* i zajedničko vrijeme radnje kao *Deseta vrata pakla*. Slavenka Drakulić rođena je 1949. u Rijeci. Karijeru započinje u časopisima *Start* i *Danas*, u kojima piše članke većinom feminističke tematike. Osamdesetih godina, zbog dijabetesa, prolazi kroz stresno iskustvo transplantacije bubrega, što opisuje u romanu *Hologrami straha* (1987). Ranih devedesetih, zbog političkih razloga⁶, emigrira iz Hrvatske. Osim članaka u raznim europskim novinama, autorica je nekoliko romana i knjiga eseja, između kojih bih izdvojila iznimno potresnu zbirku eseja napisanih tijekom praćenja suđenja za ratne zločine u Den Haagu *Oni ne bi ni mrava zgazili* (2005). Roman *Kao da me nema* objavljuje 2000. godine kao produkt opsežnog istraživanja o zločinima protiv žena tijekom agresije na Bosnu i Hercegovinu: „U svim romanima Slavenke Drakulić kao središnja tema postoji žensko tijelo- tijelo koje je izloženo pogledu izvana, vanjskom oku, izloženo opasnosti, nekoj vrsti krajnjih, radikalnih stanja. Umjesto bolesti, u igri su silovanje, ljubavnu strast, kanibalizam. Tako se mijenjaju perspektive sagledavanja tijela u romanima Slavenke Drakulić: od tijela koje je izloženo bolesti do tijela koje se jede iz ljubavi, iz želje da se u potpunosti posjeduje drugo tijelo. Bolest i silovanje krajnji su oblici koji pokazuju da nemamo vlast nad „vlastitim“ tijelom, da je njime moguće raspolagati izvana (bilo da je riječ o drugim osobama ili nadosobnom faktoru).“ (Zlatar; 2004: 108/109) Trenutno živi u Stockholmu, u Švedskoj.

Glavni lik romana *Kao da me nema* nema ime, označena je samo inicijalom S., što upućuje na naglašenu dehumanizaciju glavnog lika. Drugi razlog zašto glavni lik nema ime je davanje statusa svjedoka, jer je roman nastao nakon autoričinog opsežnog istraživanja teme ratnih zločina, odnosno na temelju svjedočanstava žrtava silovanja tijekom rata u Bosni: „U pripovjednom opusu Slavenke Drakulić roman *Kao da me nema*, temeljen na usmenim i pisanim svjedočanstvima silovanih žena u Bosni sredinom devedesetih, predstavlja „miješani slučaj“, tekst koji polazi od svjedočanstva, prebacuje ih u priče u trećem licu narativizacije,

⁶ Slavenka Drakulić, Dubravka Ugrešić i Irena Vrkljan prozване su 1992. u časopisu „Globus“ kao neloyalne Hrvatice i „vještice“, zbog kritika tadašnje vlasti i „za silovanje“ Hrvatske, jer su silovanja u bosanskim logorima okarakterizirale kao zločin „nepoznatih“ muškaraca protiv žena, a ne kao planiranu ratnu taktiku bosanskih Srba, čime su izazvale bijes nacionalista.

stvara likove postupkom fikcionalizacije i naposljetku, konstruira tekstualni svijet romana (a ne autobiografije ili biografije ili priče iz života).“ (Zlatar; 2004: 102)

Vrijeme radnje su devedesete godine dvadesetog stoljeća tijekom rata u Bosni i Hercegovini. Zajednički motiv ženskim likovima je trudnoća, ali različite su reakcije i načini na koje se Marija i S. nose sa trudnoćom i djetetom nakon porođaja. Roman je konstruiran u prstenastoj strukturi, s time da je taj prsten boravak u rodilištu u Karolinskoj bolnici u Stockholmu, i to je vrijeme pričanja priče. No, većina romana zbiva se u Bosni, od odvođenja iz sela u kojem je S. bila učiteljica, preko boravka u koncentracijskom logoru, zloglasne „ženske sobe“, izbjegličkih logora u Bosni i u Zagrebu, te konačno, do azila u Švedskoj. Prvi osjećaj kojega je S. svjesna, od trenutka kad se s drugim ženama mirno ukrcava u autobus, to je osjećaj fizičke nelagode koja predstavlja „prvi znak da njezino tijelo više ne pripada samo njoj i da od sada mora s tim računati...“. Od tada, njezino tijelo pripada *drugima*, drugi ga uzimaju nasilno i protiv njezine volje. U njezinu doživljaju silovanja pojavljuje se rečenica koja će postati naslovom romana:

„(...) Kad spusti pogled vidi da su njene noge još uvijek tamo i da je između njih neko drugo muško lice. To su, naravno, njene noge. S. kaže sebi da su to njene noge, ali ih zapravo ne osjeća. Kao da me nema, misli. Kao da više nisam tu.“ (Drakulić; 2003: 520)

Marija ostaje trudna u ljubavnoj vezi sa Jakobom, i rađa dijete ljubavi, dok je S.-ina trudnoća posljedica silovanja u logoru. Tematika silovanja u logoru obrađivana je od strane feminističke kritike. Helena Sablić Tomić o temi, konkretnije o upravo ovome romanu, piše: „Fragmentarno oblikovana ispovijest žene koja je preživjela „žensku sobu“, koja je doživjela različite oblike moralne i tjelesne devalvacije, koja je bila svjedokom paljenja ljudskog mesa, silovanja dvanaestogodišnje djevojčice i niza samoubojstava ostavlja dojam autentične i potresne priče.(...) Ona je svjesna da njima nije bio cilj ubiti, već *poniziti je*⁷.U središtu je romana tematizacija individualnog straha, poniženja i boli, ženskog iskustva rata u odnosu na *sveobuhvatni užas rata u kojem ženu više ništa ne štiti* od muške okrutnosti.“ (Sablić Tomić; 2005:158) Andrea Zlatar piše sljedeće: „Opetovano silovanje i udarci samo su radikalni oblici nasilnog raspolaganja tijelom, a repertoar je mnogo duži. Prisilno interniranje, zatočenost, nedostatak higijenskih uvjeta, mentalno mučenje, gledanje tuđih smrti, glad, žeđ, hladnoća, prljavština...- sve su to izvodi jednog te istog oduzimanja kontrole nad vlastitim tijelom.

⁷ „S., naravno, odmah shvaća da je upravo u tome stvar, u namjernom ponižavanju ljudi. Logoraši prestaju biti ljudska bića i njihove prirodne potrebe kao i njihova tijela pretvaraju se u dio mašinerije za koju tek naslućuju kako funkcionira i koji joj je cilj.“ (Drakulić; 2003: 496)

Naposljetku dolazi neželjena trudnoća, dijete s nekim vojnika-silovatelja, krajnje razvlaštenje tijela i bespomoćnosti pred onime što se događa. U trudnoći tijelo S. dobiva *čudovišni oblik*, koji ona ne želi ni pogledati, sama sebi izgleda kao *tuda dvojnica*. Obrat možemo naslutiti u trenutku kad prvi put vidi svoje dijete, koje, usprkos očekivanog, ne izgleda *kao čudovište*.“ (Zlatar; 2004: 115)

Posljedica silovanja u logoru je neželjena trudnoća, najveća osuda koju žena u toj poziciji može, osim smrti, doživjeti. Takva trudnoća protivi se svim tradicionalnim obiteljskim vrijednostima, svim biološkim majčinskim porivima. Osobito u situaciji kad je za prekid trudnoće prekasno, a spoznaja da postoji mogućnost za život sa djetetom silovatelja, nemoguća. Činjenica da je to dijete ujedno i plod vlastitog krvi i tijela, samo otežava situaciju. Nemoguće je osjećati instinktivnu majčinsku ljubav, jer je to dijete podsjetnik na traumatske okolnosti u kojima je nastalo⁸. Takav je slučaj i u ovom romanu, S. doživljava dijete kao tumor kroz čitavu trudnoću:

„Sada je taj tumor pored nje, kao nekim čudom preobražen u dijete. S. to teško prihvaća. Nikad o njemu nije mislila kao o djetetu, samo kao o bolesti, o teretu kojega se želi riješiti, nametniku kojega želi odstraniti iz svojeg organizma, Zastrašujuća joj je pomisao da je ono raslo u njoj protiv njene volje. Sve ovo vrijeme, svih ovih devet dugačkih mjeseci. Da se do kraja, njoj usprkos, držalo za stjenke njene maternice, da se ipak rodilo, da je preživjelo. Baš kao i ona sama.“ (Drakulić; 2003: 476)

U tom trenutku nastupa početak postupne promjene stava naspram djeteta. S. najprije žali dijete⁹. Osjećaj žaljenja izazivaju situacije u kojima S. prati interakciju Švedanke Maj sa kojom dijeli sobu u rodilištu i njene kćeri Britt:

„(...) Maj je onda prislanja na rame, smješka se i gleda S. Ona joj ne uzvraća osmeh. Misli kako je njen život ipak nešto sasvim drugo. Maj je u svojoj domovini. S. je iz Bosne, a to je isto kao da je bez domovine. Njeno dijete, djevojčica, već ima ime. Zove se Britt. Sigurno ima i oca kojemu se zna ime i prezime, zanimanje, boja očiju, navike. Njeno dijete ima sve: majku,

⁸ „Prema tom stvorenju ona osjeća samo odbojnost. Smrt joj je bila prva pomisao kad je shvatila da je trudna. To je dijete od prvoga časa bilo osuđeno na smrt. Ostalo je na životu samo zahvaljujući okolnosti da je, kad je saznala, bilo već prekasno za pobačaj. Morala je zatim mjesecima živjeti sa saznanjem da trudnoću mora izdržati do kraja. S trbuhom koji raste, koji je izobličuje do neprepoznatljivosti i primorava je da mrzi vlastito tijelo.“ (Drakulić; 2003: 472)

⁹ Iako to žaljenje kronološki dolazi ranije u tekstu od izražavanja odbojnosti, smatram da je namjera autorice ipak bila prikazati početak promjene stava prema djetetu, samim time što se odbojnost odnosi na osjećaj tokom trudnoće, a žaljenje po porodu.

oca, domovinu, sigurnost. Ovo malo tijelo koje je S. rodila nema ništa od toga“ (Drakulić; 2003: 471)

Zanimljiva je činjenica da u ovoj konkretnoj rečenici, autorica dijete označava kao „tijelo“ – ako uzmemo u obzir činjenicu da je destrukcija tijela, i pomoću toga destrukcija duha, glavni motiv romana, mogli bismo to uzeti kao signal o „sklapanju“ tijela glavne junakinje, ili barem početak pokušaja.

Nastavak teksta govori u prilog tome:

„Dok ga gleda, S. više ne osjeća ni mržnju niti bilo što drugo. Možda znatiželju, ipak. Ono više nije dio nje i sada se može posve opustiti.“ (Drakulić; 2003: 617)

Prestanak mržnje prema djetetu predstavlja ključan preokret u radnji, iako dolazi tak na kraju romana. Preokret se događa unutar ličnosti same junakinje, u kojoj se nakon fizičkog kontakta s djetetom budi majčinski osjećaj. U tom trenutku S. mijenja odluku o davanju djeteta na posvajanje:

„Djeci rata u svakom slučaju suđeno je da odrastu u laži. A ako se dogodi da neka od njih zadrži dijete, morat će mu lagati. Morat će za njega izmisliti i oca, i obitelj, i prošlost... Je li jače pravo na oca ili pravo na istinu, pita se S. nagnuta nad njegov krevetić. Odgovor sluti. Reći mu istinu značilo bi dodati još jednu nepravdu na onu koja mu je već učinjena.

A ona, što bi mu ona rekla? Lagala bi mu da mu je otac junački poginuo oslobađajući svoj grad. Ovo dijete ima pravo na oca-junaka. Bilo bi joj teški do izmisliti i do detalja opisati njegovo lice, glas, navike. A možda bi joj najteže bilo izmisliti ljubavnu priču nje i tog nepostojećeg muškarca.

Koja bi priča bila bolja za ovo dijete – ona koju bi mu ispričala neka Šveđanka koja bi ga usvojila, ili koju bi mu ispričala ona, njegova majka? I jedna i druga bi lagale, ali samo jedna od tih priča značila bi pobjedu nad užasom rata. Pobjeda nad samom sobom, pomisli S. dok na njega spušta ruku. Jedino mu ona može pokazati da je mržnju u kojoj je začel preobraziti u ljubav. Njegovo se malo tijelo meškolji. Dodiruje mu obraz i kosu. Jednoga dana će mu reći da je on njezino dijete, samo njezino. Da nema oca, jer to je jedina istina. Dok ponovno liježe na svoj krevet, prvi put preplavljuje ju osjećaj potpune smirenosti.“ (Drakulić; 2003: 623/624)

Tim postupkom S. dokazuje veličinu ljudskosti i snage u sebi, snage za koju je vjerovala da je umrla u logoru, odnosno da je ubijena umjesto nje same. 2009. godine snimljen je istoimeni film po romanu, ali kao i mnoge druge filmske adaptacije književnih djela, film je zakazao na mnogo načina. Traumatična iskustva na neki način gurnuta su u drugi plan, a fokus filma zadržava se na odnosu koji S. ima sa kapetanom srpske vojske, koji bi se na neki način mogao protumačiti kao neka vrsta ljubavnog odnosa. Iz tog je razloga film dobio nekoliko negativnih kritika, što je, s obzirom na predložak, po mojem mišljenju i zaslužio.

Odluka o prihvatanju djeteta začetog silovanjem tematizirana je također u filmu *Grbavica* bosanske redateljice Jasmile Žbanić iz 2005. godine, na jedan vrlo potresan način. Žena koja je tijekom rata bila silovana i nakon toga rađa dijete, odluči ne reći istinu svojoj kćeri o njenom ocu. No, dvanaest godina kasnije spletom okolnosti kćer saznaje šokantnu istinu. U budućnosti bi mogli očekivati više umjetničkih djela koja tematiziraju ovu tešku tabu-temu, jer je vrijedna obrade, ali to do sad nije bio slučaj. Po Andrei Zlatar ta tema još nije dovoljno obrađena, jer „ni danas nema sustavne analize sociološkog i politološkog karaktera o silovanjima u Bosni (i kao individualnog čina, ali i kao planiranog masovnog zločina, kao oblika „specijalnog rata“ i metode etničkog čišćenja).“ (Zlatar; 2004: 113)

3.4. Nacistička ostavština na balkanski način

Rezak Hukanović bosanski je novinar i pjesnik. Rođen je 1949. u Prijedoru, gdje je do rata bio vlasnik privatne radio stanice koja mu je oduzeta nakon njegovog uhićenja u svibnju 1992. Po uhićenju odveden je u koncentracijski logora Omarska, odakle je u kolovozu prebačen u logor Manjača. Nakon oslobođanja iz logora odlazi u Norvešku. Danas živi u Prijedoru. Objavio je šest zbirki pjesama i knjigu memoarskih zapisa o boravku u logorima Omarska i Manjača *Deseta vrata pakla*, objavljenu 2013. godine.

Hukanović je svoju priču odlučio ispričati u trećem licu, imenovavši naratora Demo. Na taj način autor nam sugerira da ta priča nije samo njegova, da tu priču dijeli sa nekoliko stotina ljudi, ali istovremeno nas i opominje da se takva priča može dogoditi svakome od nas. Opisane su scene divljačkog nasilja, redovitog premlaćivanja, mučenja, osakaćivanja i ubijanja, no naglasak nije na teroru, nego na suosjećanju i slozi među zatvorenicima. Teror je sveprisutan kroz knjigu, budi u čitatelju stravu i očaj, ali glavna nit je milosrđe koje su neki pojedinci sposobni očuvati u takvim užasnim vremenima.

Na samom početku, narator nas uvodi u priču opisom stanja u Bosni na samom početku rata. Većina ljudi u Bosni, zemlji sa najvećim postotkom miješanog stanovništva u regiji, nije vjerovala da će rat koji je već bjesnio u Hrvatskoj, stići do njih. Oduvijek su živjeli zajedno i u slozi, Bošnjaci, Hrvati i Srbi, odnosno muslimani, katolici i pravoslavci. Bili su primjerom „bratstva i jedinstva“, motom bivše zajedničke države Jugoslavije, prijateljevali međusobno, bili kumovi, ali nisu svi bili zainteresirani da to tako i ostane. „Preko noći“, termin često upotrebljavam u ovakvim situacijama, dojučerašnji susjedi, prijatelji i kumovi, pretvorili su se u neprijatelje.

„Započeli su planirani proces podrivanja mržnje prema svemu onome što je nesrpski mislilo i osjećalo. Pojava masovne moralne izopačenosti među Srbima postala je svakodnevnica, način življenja. Čudilo je to kameleonsko preobražavanje dojučerašnjih poznanika, komšija i prijatelja, postajali su pomahnitale sluge te nove vlasti.“ (Hukanović; 2013:24)

No, pitanje je koliko je to „preko noći“ zapravo točno. Mnogi ljudi iz Bosne koji danas žive u Hrvatskoj tvrde da je to bilo prividno prijateljstvo, da se zapravo uvijek jako dobro znalo tko je tko i kojem se Bogu moli. Možda je istina da su ta neprijateljstva živjela godinama ispod

sloja prividnog prijateljstva i samo čekala prigodan trenutak da se manifestiraju. Osobno, ta me spoznaja još više plaši, jer uništava vjeru u budućnost i mogućnost da se sukobi ikad u potpunosti zaustave, jer to znači da će se mržnja i dalje prenositi sa generacije na generaciju i da je svako mirnodopsko razdoblje samo privremeni prekid vatre u kojem se snage regrupiraju za ponovni sukob.

Hukanović je živio u Prijedoru sa ženom i dva sina. Stariji sin zarobljen je zajedno s njim i odveden u Omarsku, ali je oslobođen prije oca. Obitelj je preživjela rat, ali traumatske posljedice ostat će zauvijek prisutne. U pokušaju nošenja s takvim teškim traumama, Hukanović nam se ne obraća direktno, nego progovara kroz lik Đeme. Kao što sam već napomenula, Đemo jest Rezak Hukanović, ali Đemo je u isto vrijeme i neki drugi logoraš, neki treći, bilo tko, sa Đemom se možemo poistovjetiti. Đemo ima samo dva obilježja: religijsku pripadnost koja je u prvom redu i razlog zarobljavanja (iako ta oznaka može biti prenosiva na bilo koju drugu oznaku na temelju koje se vrši dehumanizacija, odnosno u bilo koju drugu priču) i činjenica da je prilikom zarobljavanja bio civil, a ne vojnik (oznaka koja je univerzalna za većinu drugih priča o logorima). Uvjeti u logoru također su prilično univerzalni za svijet logora općenito:

„Ljudi prljavi, ušljivi, sa strane su im visili naborani dijelovi kože, od naglog mršavljenja, virila im rebra, upale vilice. Patnje su izjednačavale ljude. Onako neošišani i neobrijani počeli su da liče jedni na druge. Kao izvađeni iz mrtvačkih sanduka, teško su se i usporeno kretali.“ (Hukanović; 2013: 118)

Ponižavanje do krajnjih granica ljudskosti također je univerzalna karakteristika logora:

„Fiziološke potrebe su vršili u jednu plastičnu kantu koja se nalazila uz limena vrata garaže. Kad bi neko mokrio, onda su se ostali okupljali oko njega i skupljenim dlanovima hvatali mokraću i njome kvasili ispucale usne, a mnogi su je i pili. Spavali bi stojeći, jer u tako malom prostoru, tako brojni, drugačije nisu mogli. Oni do zida držali bi ruke visoko iznad sebe i njima se naslanjali na zid i tako se bar malo rashlađivali. Ispod dlanova im se boja topila i klizila naniže stvarajući ružne i nepravilne reljefe.“ (Hukanović; 2013: 55)

Scene poput ovih produbljuju sam pojam dehumanizacija, osobito onaj dio gdje se dehumanizacija izjednačava sa animalizacijom, ali ovdje imamo situaciju u kakvoj se čak ni životinje ne drži, a kamoli ljude.

Strahote proživljene u logoru, enormno kršenje ljudskih prava, bjesomučna premlaćivanja i zvjersko mučenje ostavile su psihičke posljedice na svim logorašima:

„Poslije pola sata, sat, a ponekad i duže ubace ih, kao vreće kroz vrata, okrvavljene i izubijane. Neke su ubacivali slomljenih udova, a ponekad i sa vanjskim prijelomima kostiju. (...) Ta slika je ostavljala teške posljedice na duševno zdravlje zatočenika. Postajali su još šutljiviji, i od silnog straha su se potpuno povlačili u sebe. Satima bi šutjeli i zurili u jednu tačku. Umirala je svaka nada u njima.“ (Hukanović; 2013: 69)

Sve slike koje iščitavamo sa stranica ove knjige bolno podsjećaju na slike o kojima smo mogli čitati već i ranije, a neki detalji u sjećanje neodoljivo prizivaju slike Auschwitza:

„U sredini dvije zgrade, između kojih se nalazio široki asfaltni plato i dvije manje, prateće zgrade, jedna u bijelo, a drugu u crveno obojena. (Kasnije će Demo i ostali nazivati ih Bijelom i Crvenom kućom).“ (Hukanović; 2013: 47)

Iako su metode mučenja i ubijanja mnogo okrutnije i osobnije.

Bez namjere da ostale opresivne režime proglasim manje apsurdnima od srpskih logora u Bosni, željela bih posebno naglasiti sklonost kombiniranju sadističkih metoda upravo u tim srpskim logorima. S jedne strane provode se razne metode fizičke torture kojima je bio sklon nacistički režim, a s druge strane nisu im mrske ni psihičke metode torture kakvima je bio sklon staljinistički režim. Jedan od primjera je iznuđivanje lažnih priznanja:

„Drugom prilikom su pozvali Esu Mehmedagića, uglednog prijedorskog društvenog radnika i optužili ga da je za vrijeme napada na Prijedor bio snajperista, mada su svi znali da je Eso bolovao od progresivnog sljepila i da se ni ulicom nije mogao kretati bez ličnog pratioca. Nakon nekoliko dana torture nad ovim dobrim čovjekom, Eso nije mogao trpiti te silne udarce i potpisao je, a nije ni vidio šta. Nažalost, to je platio životom.“ (Hukanović; 2013: 52)

S obzirom da takva priznanja nisu imala nikakvu formalnu funkciju, jasno je da se ovdje radi isključivo o kombinaciji psihičkog i fizičkog zlostavljanja, nažalost sa smrtnim ishodom. Nakon ovakvih scena i činjenice da su se događale tako blizu sadašnjosti (vremensko i prostorno), teško je zadržati pozitivan stav u vezi budućnosti i vjeru u humanost.

3.5. „Logorska stvarnost“ Tadeusza Borowskog

Jedan od najvažnijih pisaca logorske literature u poljskoj književnosti zasigurno je Tadeusz Borowski, rođen 1922. u Żytomyru, današnja Ukrajina. Obitelji Borowski zatvaranja u logor nisu bila nepoznanica. Tadeuszev otac je 1926. poslan u Gulag u Kareliji zbog pripadnosti poljskoj vojnoj organizaciji tijekom Prvog svjetskog rata, a majka je deportirana u Sibir. Deset godina kasnije, posredstvom Crvenog Križa, Tadeusz i njegov stariji brat repatrirani su u Poljsku. U vrijeme izbijanja Drugog svjetskog rata živjeli su u Warszawi, u kojoj nakon završene podzemne srednje škole, Borowski upisuje podzemno sveučilište, gdje studira poljski jezik i književnost. Objavljuje članke, pjesme i novele, ali je danas najpoznatiji po svojim logorskim pričama koje je objavio u zbirci *Oproštaj s Marijom* i iskustvima u kampovima za raseljene osobe, koje je objavio u zbirci *Kameni svijet*. Tri dana nakon rođenja kćeri, počinio je samoubojstvo gurnuvši glavu u pećnicu. Ubio se plinom nakon što se mjesecima borio preživjeti ubijanje plinom u logoru, što dovoljno govori o motivima za samoubojstvo.

Događanjima u logoru najviše se bavi zbirka priča *Oproštaj s Marijom*. U tim pričama naracija se temelji na vjernom opisivanju ponašanja i reakcija čovjeka naspram vanjskog svijeta, što se naziva bihevioralni pristup (biheviorizam – pristup u psihologiji koji temelji znanstveno istraživanje na promatranju ponašanja). Borowski prikazuje primjer ponašanja čovjeka zatvorenog u logor, kojem je preživljavanje jedini zadatak i cilj. Glavnim likom njegovih priča je Tadeusz, ali taj Tadeusz nije sam autor. On opisuje čovjeka koji je doživio okrutnost rata i logorsku tragediju, a ne sebe. Iako Tadeusz – autor i Tadeusz – pripovjedač imaju slična iskustva, među njima mora postojati distanca s koje je moguće racionalno sagledati zbivanja u logoru.

Logorske priče Tadeusza Borowskog prikazuju utjecaj koncentracijskog logora na psihu čovjeka i na njegov moralno–etički kodeks postupanja. U logorima preživljavaju samo najjači, koji se prilagode situaciji i nauče krasti, varati, lagati i ubijati. Borowski ne opravdava njihovo ponašanje boravkom u logoru, ne trudi se prikazati ih boljima nego što jesu:

„Vratio sam se s loptom i dodao je u korner. Između jednog i drugog kornera iza mojih leđa plinom je ugušeno tri tisuće ljudi!“ (Borowski; 1997: 118)

Ti ljudi više nisu ljudska bića već životinje, zato ih pisac isključivo opisuje kroz njihove postupke bez obzira na njihovu moralnost. Bili su bezosjećajni, ravnodušni na patnju i umiranja. Borowski ih ne osuđuje, on samo opisuje novi model čovjeka, logorskog čovjeka, gdje se žrtva ponekad pretvara u krvnika.

Borowski svoje priče priča u prvog licu, ali preko lika Tadka kojem je dodijelio mnogo autobiografskih elemenata. Kreiranje drugog lika umjesto autorske pozicije naratora dozvoljava Borowskom da se barem prividno odmakne od strašne realnosti logora, pretvarajući svoju priču u „nečiju“. Objašnjenje za takvu odluku možemo naći u dva različita, iako neisključiva, razloga: kao prvo, prebacivanje fokusa na drugu osobu moglo je imati terapijski efekt za samog Borowskog. Prenašanje traumatskih iskustava u književnosti, barem prividno ili trenutno može imati pozitivne terapijske refleksije, što je svakako razumljivo s obzirom na činjenicu da je Borowski bio žrtva te traume. Kao drugo, pretvarajući svoju priču u „nečiju“, Borowski nam jasno daje do znanja da je to mogla biti bilo čija priča, da se u toj poziciji mogao naći bilo tko drugi, bilo tko od nas. Zato u nekim slučajevima progovara i kroz druge likove, kao što je to slučaj u priči *Ljudi, koji su otišli* kroz lik djevojke (također logorašice) koja je bila zadužena za jednu od ženskih baraka:

„- Pitale ste me gdje su vam roditelji i vaša djeca. Nisam vam rekla jer mi vas je žao. Sad ću vam reći, da biste znale da će i s vama napraviti to isto ako obolite! Vaša djeca, muževi i roditelji nisu u drugom logoru. Napunili su podrum njima i ugušili ih plinom! Razumijete, plinom! Kao i milijune drugih, kao i moje roditelje! Pale ih na lomačama i u krematorijima. Taj dim, koji vidite iznad krovova, to nije iz ciglane, kako vam govore. To je od vaše djece! A sad pjevaj dalje – mirno je rekla uplašenoj pjevačici, skočila s peći i izašla iz barake.“
(Borowski; 1997: 125)

Borowski nas tjera da prisvojimo priču barem na trenutak, da se pokušamo poistovjetiti sa likom i sami stvaramo svoje emocionalne reakcije. Zbog toga njemu nije potrebno subjektivno poniranje u dubine ljudske psihe, jer ne postoji univerzalni način ponašanja i doživljaja ni za jednu situaciju koja se može dogoditi ljudskom biću. No, Borowski se ne odriče svog lika, zbog toga je priča ispričana neautorskom u prvom licu, a ne u trećem što bi ga u potpunosti izoliralo.

U logoru su se odvijali procesi teške dehumanizacije – odčovječenja. Bio je to jedini način preživljavanja za zatočene, a u isto vrijeme i najvažniji cilj onih koji su taj logor stvorili. Cilj logora bilo je uništenje čovjeka, slamanje njegovog duha, srca i uma. Jedna od najstrašnijih

scena u tim pričama je pokušaj bijega majke od vlastitog djeteta kako bi spasila svoj vlastiti život. Bez dodatnih komentara, narator nam prepričava scenu koja nosi svu gorčinu pesimizma proze Borowskog – cijena koju su ljudi spremni platiti da bi očuvali svoj vlastiti život, pa čak i po cijenu života vlastita djeteta:

„ Ovdje ide brzo jedna žena, žuri se neznatno, ali grozničavo. Malo, bucmasto, rumeno dijete od nekoliko godina trči za njom, ne može ju sustići, pruža ručice plačući: - Mama! Mama!

- *Ženo, uzmi to dijete na ruke!*
- *Gospodo, gospodo, to nije moje dijete, to nije moje! – vrišti žena histerično i bježi zakrivajući lice dlanovima. Želi se sakriti, želi dospjeti među one koji ne idu autom, koji idu pješice, koji će živjeti. Mlada je, zdrava, lijepa, želi živjeti!“* (Borowski; 1997: 215)

Čitatelju se opisuje kako ubijaju ljude u plinskim komorama, kako zatvorenici sudjeluju pri dočeku novih transporta, oni koji su privilegirani dolaze do rampe i pomažu oko istovara transporta. Vidi selekciju zatvorenika – jedni odlaze u komore, drugi najprije na rad. Determinanta preživljavanja je sposobnost za rad, iako ni ti ljudi neće biti pošteđeni plinskih komora:

„Ti, koji su otišli na desno – mladi i zdravi – oni idu u logor. Plin ih neće mimoići, ali najprije će raditi.“ (Borowski; 1997: 210)

Borowski je bio moralist, branio je ljudske vrline, ako ih je uočio, ali isto se tako nije ustručavao prikazati ljude koji su pokleknuli. Deheroizacija, provokacija, cinizam i nihilizam naratora – Tadka, oznaka su moralizma Tadeusza Borowskog. Taj nihilizam nije potpuni, pravi nihilizam kakvog nalazimo kod Nietzschea, već sličniji osobnom nihilizmu zbog gubitka vjere u humanost, ali i pokušaj upozorenja budućim generacijama da im se ne dogodi isto kao i njemu. Borowski moralizira, kao što je to Drewnowski nazvao *prkosnim sarkazmom*¹⁰ (kao što je na primjer scena nogometne utakmice kod krematorija), koji se rađa iz nemogućnost nalaženja zajedničkog jezika sa ostalim zatvorenicima i osamljenosti koja ubija milost. O nihilizmu kaže sljedeće: „Nije to nihilizam bio zaleđem velike književnosti Borowskog, nego upravo suprotno – borba za ljudska prava, za ljudsku slobodu i 'vjeru,

¹⁰ Tadeusz Drewnowski, *Lažna paralela* (Bolecki; 1997: 166)

mističnu vjeru', da će možda nakon iskustava 'vremena prijezira' doći i one do glasa.“ (Bolecki; 1997: 165)

Granice između žrtve i krvnika vrlo su tanke, sistem vrijednosti na kojima se temeljila civilizirana Europa je ugrožen, živjelo se u logoru po jednostavnim zakonima opstanka najjačih. Na neki način, ljudi u Europi s vremenom su se navikli na rat i stradanja toliko da su im postala svakodnevna. Borowski takvo stanje ponovno opisuje kroz sarkazam u sceni nakon što američki vojnici upućuju Ninu:

„- Nothing, sir.¹¹ Ništa se nije dogodilo – umirio sam ga nehajnim pokretom ruke i pristojnim držanjem cijelog tijela. – Ništa se nije dogodilo. Ustrijelili ste maloprije djevojku iz logora. (...)

- *Mi smo ovdje u Europi na to navikli – ravnodušno sam odgovorio. – Kroz šest godina pucali su na nas Nijemci, sad pucate vi, kakva je razlika?*“ (Borowski; 1997: 274/275)

Nakon svega što je narator preživio u logoru, nije ni začuđujuće da se u njemu razvija poslijeratni strah od ponovnog prilagođavanja na normalni svijet:

„(...) *Bojim se rizika, previše sam smrti vidio da se sad dam ubiti. Neka se drugi daju, zašto bih ja? Bojim se otvorenog prostora, bojim se ljudi, jer što sam ja? Kakva imam prava?*“ (Borowski; 1997: 268)

S obzirom na poslijeratnu biografiju Tadeusza Borowskog, taj rizik se pokazao nepremostivim ponorom. Po mojem mišljenju, Borowski se borio sa krivnjom preživjelog¹², krivnjom koja proizlazi iz osjećaja da preživjeli nije napravio dovoljno za poginule ili da je manje vrijedan od onih koji nisu preživjeli.

¹¹ *Nothing, sir!* (eng) – Ništa, gospodine!

¹² *Survivors guilt* (eng.) ili krivnja preživjelog označava depresivno stanje i duboki osjećaj krivnje onih koji su preživjeli neku katastrofu u kojoj su drugi ljudi poginuli. Po klasifikaciji spada pod posttraumatski stresni poremećaj.

3.6. „Drugi svijet“, odnosno svijet obrnutog Dekaloga

Gustaw Herling-Grudziński rođen je 1919. u Kielcu. Studirao je poljsku književnost na Warszawskom sveučilištu, gdje počinje objavljivati prve kritičke radove. Uhićen je u Lavovu 1940. godine, osuđen za špijunažu i poslan u Sibir. Nakon 2 godine izlazi iz logora i priključuje se vojsci generala Andersa, pritom sudjelujući u bitci kod Monte Cassina. Umro je 2000. u Napulju, u Italiji. Objavio je nekoliko radova, a najpoznatiji je po memoarskoj knjizi *Drugi svijet* o boravku u staljinističkim logorima.

Drugi svijet govori o događajima iz logorskog života; rekonstruira i analizira logor kao sistem i njegove organizacije, institucije, običaje i jezik; priča o sudbinama ljudi koji su se zatekli u logoru; priča i o sebi, o vlastitoj slabosti, kolaps, osjećaj najgore fizičke i psihičke degradacije. Idealom njegovog narativnog stila je sažeta i precizna štedljivost u načinu predstavljanja stvarnosti, no snaga djela ipak leži u narativnim komentarima. Ne ustručava se jasno dati do znanja čitatelju vlastite stavove o postupcima logoraša, kako svojim tako i ostalih koji dijele njegovu sudbinu u takvim strašnim uvjetima:

„(...) Uvjeti su bili teški: temperatura koja se zimi spuštala do četrdeset stupnjeva Celzija ispod nule (što na tom području nije ništa neobično), prehrana koja ne prelazi tristo grama crnog kruha i jednog tanjura vruće juhe na dan i stanovanje u šupama od jelovine, nekoliko sklepanih dasaka oko vječno zapaljenog ognjišta; jedino su naoružani čuvari stanovali u malim mobilnim kućicama.“ (Herling-Grudziński; 1989: 36)

Herling-Grudziński piše sa autorske pozicije naratora jer svakom riječju želi naglasiti da je on bio zatvorenik kao i svi ostali, da je on jedan od njih, jedan od onih koji je preživio strahote logora i degradaciju ljudskosti zahvaljujući nizu sretnih okolnosti, ako ih se takvima može nazvati. Kao što piše Bolecki: „Vanjska perspektiva Herlinga temelji se na tome da kroz trajanje svoje priče Herling – narator vidi, prepričava, analizira i ocjenjuje „drugi svijet“ kao čovjek koji svaku svoju reakciju mjeri stvarnošću koja se nalazi izvan „drugog svijeta“. To znači da nije samo promatrač i zapisivač (kroničar) stvarnosti, nego i misaona osoba, obdarena uspomenom na slobodu, poznavanjem prošlosti, sposobnosti uspoređivanja, maštanja i prosuđivanja. Umjetničke i intelektualne posljedice tog Herlingovog izvanjskog pogleda na logor dolazi do izražaja kad uspoređujemo „Drugi svijet“ sa pričama iz Auschwitzta Tadeusza Borowskog, koji je kreirajući fikcionalnog naratora – nadzornika Tadka

– napravio njegovu svijest upravo unutarnjim elementom ošvjenćinskog logora.“ (Bolecki; 1997: 69)

Herlingova glavna zadaća je svjedočenje i samo svjedočenje, njegove ambicije ne obuhvaćaju punu dokumentaciju ni punu interpretaciju, nego se izražavaju kao prošireni dokumentaristički zapis sa psihološkim i moralističkim pretpostavkama. Prvenstveno ga zanima analiza tuđeg psihičkog i emocionalnog stanja. Naglašava da je primarnim ciljem logora pretvoriti čitavu logorašku zajednicu u homogenu skupinu jednakih ljudi potpuno opustošenih iznutra. Pokušaj očuvanja individualnosti i moralne autonomije bio je jedini način da se pojedinac suprotstavi logorskom sistemu, da se pobuni, te je takav pokušaj zbog toga smatran kao pružanje otpora. Kod Herlinga gotovo ne postoji logorsko „mi“ (kao kod Borowskog), jer on odbija pokleknuti logorskom režimu. Zbog toga u *Drugom svijetu* imamo niz zasebnih portreta, kao *homage* svakom pojedincu koji se usudio suprotstaviti i kapitulirati kao ljudsko biće. „U principu, pisca zanima samo jedno: način na koji se pojedinac – osuđen na bezumnost, onesposobljavanje i ropstvo, a nakon toga i smrt – trudi prebroditi svoju situaciju i ne predati se sudbini kakva joj je administracijski dodijeljena. Upravo se u tom naporu – potpuno neovisno o tome je li uspjeh postignut ili ne – spašava se pojedinac, ljudska individualnost, iako sam čovjek najčešće umire... Da bi se taj napor moglo razumjeti, nije dovoljno samo ga promatrati. Potrebno je pratiti mentalni trag kojim je išla žrtva tijekom pobune. Na kraju, potrebno je taj trag zamisliti, pa čak i ako treba izmisliti.“ (Bolecki; 1997: 161)

Likovi se instinktivno bore za očuvanje nekih osnovnih ljudskih vrijednosti – vjere, nade, ljubavi. Npr. „ubojica“ Staljina koji pred smrt preuzme krivicu za koju je optužen, kako bi spasio dostojanstvo i smisao života koji se bliži kraju; Jewgienija Fiodorowna koju uskrzne smrt nakon poroda djeteta svoje prave ljubavi, ljubavi koja ju je oslobodila prisilne emocionalne ovisnosti o logorskom liječniku; Natalia Lwowna koja izvodi pokušaja samoubojstva kako bi se suprotstavila pesimističnoj poanti *Zapisa iz mrtvog doma* Dostojevskog i dokazala da logorski čovjek ima barem jednu mogućnost biranja između nametnutog i slobodne volje; tri redovnice streljane zbog vjere; najviše Michaił Aleksiejewicz Kostylew čiji je život i smrt jedan od primjera ironije staljinističkog sistema. Svi su se oni dobrovoljno odlučili na patnju kako bi se tim odabirom suprotstavili logorskom sistemu i na taj način pobijedili logorsku muku i nasilje. Njihova pobjeda leži u tome što im to nitko nije naredio ili ih nagovorio na takvu odluku, patnja je bila njihov vlastiti izbor, nakon što su

shvatili da su uništeni kao ljudska bića, mučeništvo i smrt pod njihovim uvjetima ostalo je kao zadnja mogućnost očuvanja uspomene na ljudskost.

Ono što većina nije u stanju sačuvati je milost:

„Može li se živjeti bez milosti?

Logor ga je naučio da se može. Na početku je dijelio zadnji komadić kruha sa zatvorenicima skoro poludjelima od gladi, vodio je pod ruku s posla bolesne sa „kokošjim sljepilom“, zvao je pomoć kad si njegov prijatelj odsječe dva prsta na ruci na „lesopowale“¹³, kriomice je nosio do „mrtvačnice“ juhu i glave od haringa; nakon nekoliko tjedana primjećuje da sve to radi zbog vlastitog interesa, egoistične naredbe vlastitog uma – pokušat će spasiti prije svega sebe, a zatim druge. Logor, sa svojim unutarnjim običajima i sistemima držanja zatvorenika ispod donje granice čovječanstva, nemalo mu u tome pomaže. Je li mogao tada pretpostaviti da je moguće do tog stupnja poniziti čovjeka, da se umjesto milosti u njemu budi odvratnost prema ostalim zatvorenicima? Kako se smilovati nad ljudima sa „kokošjim sljepilom“ kad svakodnevno gledaš kako ih udaraju kundacima i kad usporavaju povratak do zone, a onda gledaš kako ih zatvorenici koji se žure u kuhinju nestrpljivo guraju po uskoj logorskoj stazi; kako posjetiti „mrtvačnicu“ uronjenu u vječni mrak i gnjili smrad izmeta; kako podijeliti kruh s gladnim koji će te već sutradan dočekati u baraci izluđenog i nametljivog pogleda? Nakon dva ili tri mjeseca takve borbe zatvorenik nakon Velike Transformacije nastoji zadnjim naporima volje prebaciti konopac za spašavanje u prošlost uništenu na saslušavanju, predaje se i po prvi put sluša bez prigovora gundanja na ležaju, da „smeće u mrtvačnici ždere tuđi kruh, a ne radi“, „kokošji slijepci priječe sve prolaze u logoru i smanjuju proizvodnju nakon sumraka“, a bolesni od ludila prouzrokovanog gladom trebaju sjediti u izolaciji, jer će uskoro početi krasti kruh. Ipak je istražni sudac imao pravo kad je rekao da će željezna metla sovjetske pravednosti pomesti u logore jedino smeće, a pravedni ljudi dostojni tog imena uspjjet će shvatiti što je napravljeno u slučaju njihove pogreške. Zadnja nit je pukla, obrazovanje je završeno.“ (Grudziński; 1989: 94/95)

O nemilosrdnom obrazovanju i ništavnoj vrijednosti ljudskog života piše Andrzej Werner, te u tekstu *Čovjek u neljudskim uvjetima* o krivnji kaže sljedeće: „Krivnja je rezultat stava upisanog u staljinistički sistem – ljudski život tu ne predstavlja nikakvu vrijednost. Može postati vrijednost jedino kao radna snaga, zato je bila najjeftinija i najokrutnije iskorištavana u

¹³ Lesopoval (rus.) - sječa

logoru. Nisu samo represije političkih protivnika bile uzrok nevjerojatnog rasta sovjetskog koncentracijskog svijeta, nego prosta logika da čovjeka treba iskoristiti na najjeftiniji mogući način. Istovremeno ga slamajući, uništavajući potencijalnu iskru otpora – kako u pojedincu, tako i u širim društvenim strukturama. Na taj način se stvara idealni državljani totalitarne države. Upravo to Herling naziva obrazovnim procesom, *pieriewospitanijem* – istraga je ciljala upravo prema tom cilju.“ (Bolecki; 1997: 145) Taj *obrazovni proces*, kako ga naziva Werner, temelji se prvenstveno na psihičkom iscrpljivanju humanosti u svakom pojedincu zasebno, uz pomoć fizičkog iscrpljivanja u obliku teškog rada i loših prehrambenih okolnosti. Kad se ljudsko biće svede na osnovne životne funkcije poput disanja, ne predstavlja prijetnju ni za sistem logorske organizacije, a još manje za totalitarni sistem koji je nadređen tom logorskom sistemu. Dobiva se savršena ljuštura ljudskog bića u koju se može implementirati bilo koja ideja i od koje se može očekivati potpuna poslušnost, jer su sve ostale funkcije uništene. Manipulacija takvim „preodgojenim“ ljudima je lakša nego dokazivanje legitimnosti totalitarizma koji nema težište u istini. Jer „preodgojeni“ čovjek nije samo bezopasan za sistem, nego je i vrlo važan dio tog sistema. On svojim služenjem sistemu upozorava taj isti sistem na moguće neprijatelje, odnosno služi kao informator i doušnik. Time sudjeluje u „preodgoju“ drugih ljudi i stvaranju „preodgojene nacije“, poslušne i podređene sistemu kao apsolutnom gospodararu kojeg se ne preispituje i u čije se odluke ne sumnja.

Jezik *Drugog svijeta* također je specifičan, iako ne toliko za samo djelo, koliko za svijet staljinističkih logora. Demografska slika logorske populacije obuhvaćala je ljude raznih narodnosti. Procjenjuje se da je u Sibir poslano oko 1 700 000 poljskih građana. Osim Rusa koji su činili većinu (pod optužbom da su izdajice), veliku zastupljenost činili su svi narodi koji su pripadali sovjetskom bloku (također „unutarnji neprijatelji“), a bilo je i stranaca (prvenstveno Nijemaca tijekom Drugog svjetskog rata) optuženih za špijunažu. U takvim multietničkim uvjetima prirodno je nastajanje posebnog „logorskog jezika“, koji bi se prvenstveno mogao opisati kao ruski „novogovor“¹⁴, ali sa primjesama ostalih jezika zastupljenih u logoru. Neki od najčešće korištenih pojmova kod Herlinga su *lesoruby*, *aktirowka*, *pidurki*, *nacmeni*, *lesopowal*, *dom swidanij*, *rabotiaga*, *slabosilka*, *obóz pieriesilnyj*, *sanobrabotka*, *dochodiaga*, *chleboriezka*, itd. Bolecki piše o tome: „Svi ti nazivi, kao elementi logorskog rječnika, naočigled su neutralni - to su samo riječi, iako samo objašnjenje njihovog značenja uvodi čitatelja u pakao logorskog života. No tako velika

¹⁴ Novogovor - način izražavanja, izmišljanje riječi i davanje novih značenja riječima (često omogućuje da se prikriju namjere onoga tko govori ili da se izbjegne jasno izražavanje i izjašnjavanje)

akumulacija naziva iz različitih područja života, u logoru vrši više od dokumentacijske funkcije – istovremeno je najkraća, najjezgrovitija, čak možemo reći i leksikografska forma literarne ekspresije logorske stvarnosti.“ (Bolecki; 1997: 76) Potrebu za novim izrazima potiče nestvarnost okoline u kojoj se čovjek nalazi, jednostavno iz tog razloga jer normalne, uobičajene riječi ne pokrivaju sve razine značenja u logorskim okolnostima.

Herling-Grudziński pušten je iz logora nakon dramatičnog štrajka glađu. Štrajk je bio zadnji očajnički potez zatočenih Poljaka nakon sporazuma Sikorski – Majski, povodom kojeg im je obećana amnestija. Iako se do tog trenutka zatvorenici nisu dijelili po nacionalnosti, za Herlinga tada nastupa trenutak kad postaje svjestan razlike između njega i ostalih zatvorenika, osobito Rusa:

„Neprimjetno sam ih počeo mrziti iz dubine duše, iz najdubljeg dna moje nesreće, kao da su oni bili odgovorni za to što se dogodilo, kao da me oni drže nevidljivim rukama za pohabane krajeve kaput, vukući sve dublje u vlastite močvare očaja, da ne bih nikad vidio svjetlo dana, kao što su njihove oči uzaludno pokušavale godinama razbiti tamu noći. Postao sam sumnjičav, mrzovoljan i tajanstven; bježao sam od najboljih prijatelja i s bolesnim nepovjerenjem prihvaćao sam svake dokaze o dobroti.“ (Grudziński; 1989: 252)

Kako sovjetske vlasti nisu ispoštovale dogovor, Poljaci su se odlučili za jedan od najrizičnijih poteza, riskirajući svoje živote mučeći iscrpljeni organizam potpunim gladovanjem:

„Među šestero nas koji smo se povezali štrajkom glađu, odnosi također nisu bili najbolji. Usprkos prividnom prijateljstvu i prisnosti koje stvara zajednička borba, nismo si međusobno vjerovali i čekali smo u napetosti tko će od nas izdati ili se slomiti prvi.“ (Grudziński; 1989: 253)

Barbara Skarga¹⁵, poljska je filozofkinja koja je i sama provela deset godina u Gulagu. Iako primarno hvali reporterski i književni nivo *Drugog svijeta*, zamjera mu neke aspekte, primjerice slika žena zatočenih u logoru, koje su tamo predstavljene kao slabije, moralno i fizički: „Herling-Grudziński tvrdi da su žene znatno teže podnosile fizičku i seksualnu glad. Po mojem mišljenju ta opservacija je lažna. Biološka otpornost žena bila je znatno veća.

¹⁵ Barbara Skarga; referat predstavljen 1983. godine na seminaru „Memoarska književnost kao dokument“. Tekst je naknadno napisan na temelju magnetofonske trake i objavljen („bez znanja i odobrenja autorice“) u „Kulturze Niezależnej“ („Nezavisna kultura“) 1986. br. 19 (Bolecki; 1997: 182)

Logorski stradalnici uglavnom su bili muškarci, žene – rjeđe. Otuda i karakteristična poslovice, da se žene, kao i mačke ni štapom ne može dokrajčiti. Zdravije, manje oslabljene mogle su još i osjećati seksualnu glad, koja je u iscrpljenim muškarcima potpuno nestala. Ali ipak nije istina da je bilo moguće imati bilo koju ženu za komad kruha.“ (Bolecki; 1997: 178)

Epilog je ključ za razumijevanje *Drugog svijeta*. U epilogu je riječ o Poljaku, Herlingovom logorskom kolegi, kojeg nakon rata susreće u Rimu. Taj čovjek bori se sa ogromnom grižnjom savjesti – da bi spasio svoju vlastitu kožu, pristao je lažno svjedočiti protiv četvorice Nijemaca, koji su na račun tih optužaba bili streljani. Da bi lakše živio sam sa sobom, potrebno mu je čuti od logorskog kolege samo jednu riječ – razumijem! Herling mu uskraćuje oprost, o čemu Barbara Skarga piše sljedeće, čime usput obrazlaže i naziv djela: „Odrješenje ipak nije bilo moguće. Odrješenje bi označavalo povratak do onog svijeta, priznanje njegovog prava na postojanje, opravdati ono što nije bilo moguće opravdati, prekriziti preporođeni život. (...) Nema odrješenja za svijet u kojem je sve na lijevoj strani – vrijednosti, pravila postupanja, ono što je obično i normalno, što je neobično i čudno. Izdaja je tamo svakodnevna pojava, poštenje nešto rijetko, sramota na svakom koraku, smrt – kruh svagdanji, a kruh blago do kojeg se teško dolazilo. Tamo se ne osuđuje one koji ubijaju, krađu, bludniče, daju lažna svjedočanstva i osjećaju zavist prema bližnjima, jer kako bi drugačije mogli živjeti. To je svijet obrnutog *Dekaloga*. Na tome se temelji njegova '*drugost*'.“ (Bolecki; 1997: 180)

3.7. „Ljudi su ljudima tu sudbinu udesili“

Zofia Nałkowska rođena je 1884. u Warszawi, gdje je i umrla 1954. godine. Pisala je prozu, dramu i eseje, a najpoznatija je po romanu *Granica* i zbirci priča *Medaljoni*.

Nałkowska nije bila zatvorenicica u koncentracionom logoru, nego članica Međunarodne komisije za istraživanje nacističkih zločina. *Medaljoni* su nastali kao plod preslušavanja svjedoka nacističkih zločina, priče koje skiciraju psihološke portrete ratnih žrtava. Kao i kod Herlinga-Grudzińskog, njeguje se individualnost - priče ne generaliziraju, nego se ograničavaju na konkretne ljudske sudbine, jer pogled na sudbinu konkretnog čovjeka označava istinsku tragičnost. Nałkowska piše studiju psihe, gdje glavno mjesto zauzimaju refleksije i osjećaji likova, ponašanje likova i kako strah mijenja perspektivu u odnosu na neke stvari.

U logorima smrti ljudi su bili tretirani gore od životinja. Nacistički liječnici vršili su na njima eksperimente, koji su često završavali umiranjem u nepodnošljivim mukama. U barakama je postojala opasnost zvana kapo, funkcija koju su obično obnašali zatvorenici sa sadističkim sklonostima, najčešće njemački ili ukrajinski kriminalci. Nema nikakvog ocjenjivanja ni vrednovanja ljudskih stavova. Opisuje žrtve čiji je duh slomljen do tog stupnja da govore o nacistima s divljenjem:

„S prva kraja i jedan je moj kolega vidio, jeza me je podilazila, kako se čovjek može tim umivati. I kod kuće se mama također gadila... Ali dobro se pjenio, pa ga je uzimala za pranje rublja. Ja sam se privikao, jer je bio dobar.

Na njegovom mršavom, izbljedjelom licu pojavio se uviđavan smiješak.

- *Može se reći, da u Njemačkoj ljudi znadu napraviti nešto – od ničega... “(Nałkowska; 1948:21)*

U toj jednostavnoj rečenici moguće je primijetiti kako izgleda dehumanizirani čovjek. Čovjek čija su se ličnost i sistem vrijednosti izmijenila nakon proživljenih događaja.

Još veći šok nalazimo u fragmentu koji se nalazi na samom kraju, kao epilog užasa nakon kojeg se nema što dodati:

„Doktor Epstein, profesor iz Praga, prolazeći između blokova ošwićimskog logora nekog vedrog ljetnog jutra, vidio je dvoje male djece, koja su ostala još živa. Sjedila su u pijesku na putu i pomicala su po pijesku neke štapiće. Zaustavio se i zapitao:

- *Što to radite, djeco?*

I čuo je odgovor:

- *Igramo se spaljivanja Židova.*“ (Nałkowska; 1948:87)

Znanje naratorice ograničeno je samo na ono što joj je prepričano od drugih ljudi, ljudi koji su bili svjedoci zločina i koji su preživjeli logorsku stvarnost. Neki od njih su radili u logoru, npr. Michał P.:

„Oni, što su dolazili u podrum s rada na noćište, rekoše, da u šumi zakapaju pogušene ljude. Tada sam se javio za rad u šumi. Mislio sam, da se iz šume može pobjeći.“ (Nałkowska; 1948:73)

U daljnjem tekstu precizne informacije nastavljaju se nizati u stravičnu sliku koja govori o bespriječnoj organizaciji okrutnosti, čisto svjedočenje bez ikakvih dodatnih književnih figura:

„Kad su mrtvaci bili pretraženi, polagali smo ih u jamu, naizmjenice, jednog glavu do nogu drugome, vrlo tijesno, da ih se mnogo smjesti. Svi su bili licem okrenuti prema dolje. Jama se prema gore širila i na vrhu se moglo smjestiti oko trideset trupa jedno do drugog. U tri, četiri, metra duboku jamu smjestila se tisuća.

U šumu je dolazio dnevno transport ugušenih trinaest puta, u jedan su auto stala devedesetorica. Židovi su čistili pod auta, a ako se našlo što od zlata, to su predavali u kofer. Sapuni i ručnici vraćali su se natrag u Chelmo.“ (Nałkowska; 1948:74/75)

Naslov asocira na nadgrobne medaljone, na kojima su portreti umrlih. Na taj način autorica pokušava reproducirati slike ljudi koji su živjeli u vrijeme rata. Želi sačuvati njihovu povijest od zaborava, tako kao što medaljoni čuvaju lice umrle osobe za potomke. Namjera je naglasiti važnost čuvanja uspomena na događaje koji su bitno utjecali na svjetsku povijest, jer ti su događaji bili presudni za formiranje nekih novih pravila, poput Nürnberškog kodeksa za liječnike, koji između ostalog zabranjuje eksperimentiranje na ljudima bez njihova pristanka i neke druge odredbe koje štite prava pacijenta. Bitno je i za buduće generacije sačuvati

upozorenje na mračne dubine na koje je čovjek spreman zatomiti svoju humanost u cilju uništavanja tuđe, pa tako i one mračne zakone opstanka najjačih:

„Da li smo jedni drugima pomagali? Možda. Malko smo i pomagali. Ali mnogo ne. Ah, znate, svatko ima svoje brige. Što se može? Svaka je dva tjedna bila selekcija, izabiranje. Što se moglo učiniti?“ (Nałkowska; 1948:59)

Surova stvarnost koncentracijskih logora bila je nemilosrdna, svatko se borio kako sačuvati svoj vlastiti život od krematorija, kako sebi osigurati dodatnu mrvicu hrane, kako sebi nabaviti komad odjeće, nije bilo puno mogućnosti za iskazivanje milosrđa prema drugima.

U isto vrijeme, želja za prenašanjem priča koje lede krv u žilama temeljena je u potrebi za svjedočanstvom, potrebi da se pokuša dočarati budućim generacijama na što je ljudsko biće spremno u ekstremnim situacijama. Ta potreba zapravo nosi nadu da će upozorenja biti dovoljna jaka da bi spriječila buduće generacije od ponavljanja pogrešaka prošlosti, u ime posmrtnih ostataka onih koji nisu preživjeli i trauma onih koji jesu:

„- Reći ću vam: htjela sam da živim. Ne znam jer nisam imala ni muža ni rodbine, nikoga, a htjela sam da živim. Nisam imala oka, bila sam gladna i ozebla – a htjela sam da živim. Zašto? Reći ću vam: zato, da mogu reći sve ovako, kako sada kazujem vama. Neka svijet zna, što su oni radili.“ (Nałkowska; 1948:58)

Dok se neki autori bave psihologijom žrtve, Nałkowska kombinira u svojim pričama tri različite pozicije. Jedna je pozicija klasične logorske žrtve, druga je pozicija pomagača koji svjesno pomažu zločincima. Iako izostaje psihološka razrada takvog lika (kao uostalom i svih likova općenito), zaprepašćujuća je mentalna razina takvih likova. Na primjer, u priči *Profesor Spanner* komisija ispituje Poljaka iz Gdańska koji je tijekom rata pomagao nacističkim liječnicima u izradi sapuna od ljudske masti. Mladić ne iskazuje kajanje, pa čak ni svjesnost težine zločina u kojem je pomagao, što dovodi do dva moguća zaključka - ili se radi o psihološki poremećenoj ličnosti, ili je trauma toliko jaka da je blokirala sve logične sposobnosti normalnog rasuđivanja:

„Napokon netko zapita:

- Zar vam nitko nije rekao, da je zločinstvo praviti sapun od ljudske masti?

Odgovorio je posve iskreno:

- *To nam nitko nije rekao.*“ (Nałkowska; 1948:19)

Treća pozicija je pozicija zločinca, u čemu joj je uloga članice Međunarodne komisije za istraživanje nacističkih zločina pomogla u skupljanju materijala (o tome više u poglavlju 3.1.).

Sve to svjedoči kako je nacistički stroj za ubijanje bio pomno isplanirana organizacija. Svi početni uvjeti razrađeni su do najsitnijeg detalja, a daljnji uspjeh ovisio je o ekstremnoj propagandi koja je ciljala na najniže ljudske porive. Žalosna je činjenica da mnogo ljudi u sebi gaji iskru niskih strasti u čiji kod je upisana mržnja prema drugom i tuđem. Karizmatični manipulator uz pomoć istomišljenika i određene političke moći, osobito u periodu loše ekonomske situacije, bez većih problema može iskoristiti tu iskru ljudske slabosti u svoju korist. U izmučenoj Europi koja se još nije oporavila od strahota Prvog svjetskog rata, bilo je dovoljno upotrijebiti loše socijalno stanje kao dokaz židovske krivnje (s obzirom da su u mnogim zemljama, osobito Njemačkoj, mnogi Židovi bili među najbogatijim ljudima) i sve je bilo spremno za genocid od kojeg je većina okretala oči i prešutno ga odobravalala:

„Bila je dovoljna mala, crvena zgrada od opeke uz Anatomski zavod u Wrzeszczu kod Gdanjska, da se iz umorenih ljudi topi mast za sapun, a koža da im se prerađuje u pergament.“ (Nałkowska; 1948:80)

Čak i oni koji možda sami ne bi mogli sudjelovati u ubojstvima, nisu se pobunili dok su ih radili drugi. Moto „Ljudi su ljudima tu sudbinu udesili“¹⁶ znači da krivnja i odgovornost za zločine leži na ljudima, ne na nekoj nadnaravnoj pojavi ili prirodnoj katastrofi. Ljudi su ti koji su osudili druge na patnju, poniženja, strah, glad, ljudi su stvorili pakao na zemlji, ratne stvarnosti, okrutnih logorskih pravila, oni su izgladnjivali zatvorenike i provodili medicinske eksperimente na njima. Kazna za te zločine uvijek će biti premala i nikada neće kompenzirati štetu koja je nanesena.

¹⁶ „Tako zamišljen i ostvaren uređaj bio je djelo ljudsko. Ljudi su ga izveli i bili njegov objekt. Ljudi su ljudima udesili tu sudbinu.“ (Nałkowska; 1948:83)

4. Motiv dehumanizacije u logorskoj literaturi

Logorska literatura podvrsta je književnosti traume, a književnost je u vječnoj interakciji sa traumom. Kad stvarni razgovor ne može naći riječi da bi se moglo opisati patnju i stradanje, umjetnost je jedini način za izricanje neizrecivog, a književnost je na tom području najbolji medij prenošenja emocija, bez omalovažavanja ostalih vrsta umjetnosti. Druga zadaća koju književnost ima je da opominje, da pokuša upozoriti buduće generacije na strahote koje je ljudsko biće sposobno, u nadi da će upozorenje biti dovoljno jako da izazove samilost. Ratna trauma nosi sa sobom potrebu da se ispriča vlastita, ali i tuđa priča, kao da subjekt koji je bio svjedokom ratnih strahota i užasa tajnu traume koju nosi sa sobom mora podijeliti s drugima. Jedan od razloga je to što je pisanje u tom slučaju terapijska metoda, način kako sagledati događaje nakon što ih se pretvori u riječi, kad ih se transformira u medij koji može prenijeti iskustvo nekom drugom, ili barem dočarati to iskustvo. Drugi razlog je odavanje počasti onima koji traumu nisu preživjeli, što je čest slučaj upravo u logorskoj književnosti.

O književnosti traume Darko Lukić piše sljedeće: „Iskustvo dvadesetoga stoljeća, s njegova dva svjetska rata i golemim brojem ograničenih ratnih sukoba, Holokaustom, atomskom bombom, ali i velikim brojem tehnoloških katastrofa, te prepoznavanje različitih oblika nasilja u mirnodopskim uvjetima (nasilje nad ženama i djecom, rasno nasilje i sl.), istovremeno s izvanrednim razvitkom psihologije kao znanosti, otvorilo je ne samo znanstveni pristup traumi nego i legitimno govorenje o novom žanru književnosti koju zastupnici takva pristupa nazivaju „književnošću traume“. Dvadeseto stoljeće neprijeporno jest vrijeme zgusnuća velikih trauma. (...)

Navedeni događaji postajali su, već i zbog silovitosti svojega (traumatičnog) iskustva, temom književnog (pa tako i dramskog) stvaralaštva, ali su i sami autori, pisci, nerijetko bili izravnim žrtvama tih traumatičnih iskustava. Zbog toga je bilo samo pitanje trenutka kad će broj takvih književnih djela i njihov utjecaj na nacionalne književnosti dosegnuti razinu na kojoj se može otvoriti poseban pristup „književnosti traume“ kao jednomu novom žanru.“ (Lukić; 2009: 15/16)

U sljedećih nekoliko poglavlja pokušat ću razmotriti nekoliko različitih načina iskazivanja logorskog iskustva, posrednost i neposrednost takvog iskustva, okolnosti nakon oslobođanja i njihov utjecaj na stav autora, taktike terora, materijalnu korist logora i važnost medijske

propagande u cilju desenzibilizaciji većine prema patnjama manjine, odnosno jedne strane spram patnji koje proživljavaju ljudi na suprotnoj strani. Detalj koji svakako zaslužuje biti spomenut u vezi Holokausta, a nažalost zbog ograničene literature neće dobiti svoje poglavlje, je tetoviranje brojeva Židovima u Auschwitzu, kao jedna od dehumanizacijskih metoda. Činjenica da se osobi oduzima identitet konstruiran na imenu i prezimenu, te mu se daje broj koji predstavlja samo stavku u logorskoj evidenciji, metoda je dehumaniziranja svakog pojedinog zarobljenika. Osobito na način kao što se to provodilo u Auschwitzu, gdje su ljudi bili tetovirani kao što se žigoše stoka, što je još jedan primjer animalne dehumanizacije. Dodatna razina dehumanizacije za Židove je upravo sam čin tetoviranja, jer Levitski zakonik 19:28 zabranjuje pravljenje rezova ili bilo kakvih biljega i tetovaža na tijelu¹⁷. Na taj način uzimali su Židovima i religiju, što je bilo također jedan od bitnih elemenata slamanja volje.

¹⁷ <http://biblehub.com/leviticus/19-28.htm> Datum pregleda 17.09.2013.

4.1. Posredno i neposredno iskustva logora

Lukić u svom tekstu citira jednu od najpoznatijih američkih stručnjakinja za područje „književnosti traume“, Kali Tal: „Međutim, istraživanje Kali Tal usmjereno je isključivo na autore (i njihova djela) koji su osobno doživjeli traumatično iskustvo, načine na koje su ga (re)prezentirali u djelu te na društvenu recepciju i refleksiju takvih osobnih iskustava, temeljito obrađenih u književnom djelu. Autorica je također, isključivo sa psihološkog i sociokulturalnog motrišta, istražila književne radove traumatiziranih osoba i načine na koji se oni odnose prema suvremenoj američkoj kulturi (postupcima demitologiziranja), ali i ta kultura prema njima (postupcima mitologiziranja, medikaliziranja i iščeznuća, najčešće istovremeno i kombinirano). Pritom je iz svojih razmatranja potpuno isključila čak i mogućnost na se na isti način sagledaju oni tekstovi čiji autori nisu izravne žrtve traume.“ (Lukić; 2009: 20)

Lukić, također, prenosi kategoričke klasifikacije Kali Tal: „Sama trauma u dramskom tekstu predstavlja se pomoću višestruko prerađenog materijala, udaljenog svojega temeljnoga psihološkog izvora. Za ograničeno psihološko istraživanje 'književnosti traume', kakvo provodi, primjerice, Kali Tal, to je otežavajuća okolnost. Upravo zato autorica u svojem istraživanju i želi izdvojiti 'književnost traume', ograničiti je samo na djela traumatiziranih autora (koja su neka vrsta 'svjedočenja' o vlastitoj traumi i mogla bi se jednako tako nazvati i terapijska književnost) i uspostaviti kritičke mehanizma i instrumente za pravilno kritičko razmatranje takve književnosti. Izrijeckom, zalaže se za 'new kind of critical practice', a pristup kakav predlaže utemeljen je na psihologiji, psihijatriji te sociologiji kulture i samo usput, toliko koliko je nužno, na znanosti o književnosti i teatrologiji. Zbog toga ona sama predlaže da se ostalim književnim djelima koja tretiraju traumu i traumatična iskustva, a čiji autori nisu izravne žrtve traume, pristupa s jednakom kritičkom aparaturom kao i bilo kojoj drugoj književnosti: (...) Ratna književnost koju pišu nesudionici rata može biti podvrgnuta kritičkoj prosudbi na isti način kao i književnost svih ostalih žanrova. Takva su djela proizvod autorove potrebe da ispriča priču, da donese zaključak, stvori estetičko iskustvo, pokrene ljude na poseban način. Književnost nesudionika rata je, ukratko, posljedica književne odluke. Rat je za pisce nesudionike, jednostavno metafora, sredstvo prenosa njihove poruke- jednako kao što je rat metafora u očima književnih kritičara.“ (Lukić; 2009: 31/32)

Osobno, ne slažem se s Kali Tal, jer ovom oštrom klasifikacijom ona generalizira obje skupine pisaca (po njoj nema treće skupine – onih koji pišu o traumi drugih ljudi). Takvim separiranjem ona proglašava svakog pisca, koji ima iskustvo traume, osobom kojoj je pisanje isključivo terapeutsko djelovanje, što zapravo znači da svakog takvog pisca proglašava psihološkim (da ne kažem – psihijatrijskim) slučajem, kojem je potrebna terapija. Dok pisci koji nemaju ratno, ili bilo kakvo drugo snažno traumatično iskustvo u biografiji, njima isključuje mogućnost za potrebom terapeutske djelovanja. Gdje, po takvoj teoriji, svrstati pisce poput Kiša, koji nemaju osobno iskustvo logora, ali ga imaju posredno preko oca, i samim time imaju potrebu „terapeutski djelovati“, odnosno suočiti se sa tom, za njih opsesivnom, temom?

Postavlja se pitanje, zašto autorica tako lako odbacuje empatiju? Sljedeće pitanje koje se postavlja, bi li pisci sa ratnim iskustvom objavljivali svoje zapise, da ne žele „pokrenuti ljude na poseban način“? Kakve veze u samoj recepciji kod čitatelja ima, je li pisac žrtva ili ne, odnosno koja je razina povjerenja koju čitatelj mora iskazati piscu ako on(a) tvrdi da ima iskustvo traume u biografiji, koje ga/ju je inspiriralo da napiše određeni tekst? Trebalo bi se osvrnuti i na čitatelje, pa među njima provesti istraživanje o odjecima tih tekstova, na onima koji sami imaju iskustvo ratne traume kao i na onima koji nemaju. Smatram da je najvažnija literarna sposobnost pisca, bez obzira na to je li pisac proživio traumu osobno ili ne. Jer bez književnog talenta sva bi djela „književnosti trauma“ bila samo svjedočanstva koja literarno nemaju trajnu vrijednost. Ona u svom istraživanju svjesno isključuje djela u kojima autori pišu o tuđoj traumi, tako da po tome Slavenka Drakulić ne bi imala mjesta u okviru ove teme. No, Slavenka Drakulić provela je veliko istraživanje teme silovanih ljudi (većinom žena) tijekom rata u Bosni, pa se nakon brojnih razgovora odlučila posvetiti toj temi.

Autorica o iskustvu istraživanja teme, govori o tome kako se odlučila pisati roman u trećem licu¹⁸: „(...) Da sam ostala na površini, da sam se držala događaja i, recimo, napisala dugačak esej ili niz reportaža, bila bi to sasvim drugačija priča. Istinita, ali ne tako dramatična. Ali zanimljivo, ovaj sam roman napisala u trećem licu. Jednostavno, prvo lice bilo je preblizu dokumentaristici, svjedočenju. Bilo mi je potrebno da se malo udaljim...“ (Drakulić; 2003: 16) Razlog tome je, kako tvrdi Andrea Zlatar, što je Slavenka Drakulić „vrlo točno prepoznala jedan od temeljnih razloga za „literarnu neatraktivnost“ tekstova svjedočanstva. Problem je to što u ispovjednom diskursu žrtava (izbjeglica, traumatiziranih, silovanih...) postoji jedna vrsta

¹⁸ Autorica većinom piše u trećem licu, iako na nekim mjestima, najvjerojatnije slučajno, priču prebacuje u prvo lice.

neravnoteže između dvije krajnje udaljene točke, između točke vlastitoga, jedinstvenoga i ni na što drugo svodivog iskustva, te nesvjesno usvojenih shema i stereotipa s pomoću kojih se ispomažemo u izražavanju osobnog iskustva. Autentičnost osobnog iskustva je dragocjena, ali osobno iskustvo uvijek je- paradoksalno- na granici prema *anonimnome*: „male“ priče pojedinaca postaju tek kamenčići u mozaiku „velike“ povijesti, zajedničke povijesti kolektiva.“ (Zlatar; 2004: 112/113) Osim anonimnosti svjedokinje, označavanje slovom aludira i na naslov romana, na to da „obezličnost glavnih junaka uvijek ukazuje na njihovu bespomoćnost i nemogućnost da priču imaju „pod svojom kontrolom“. Anonimni pripovjedači imaju skriveno ime jer svoju priču ne žele iznijeti u javnost *kao vlastitu* već kao paradigmatiku, jer ona ima značenje za zajednicu. Govorenje o proživljenim traumama, a posebno o silovanju, uvijek zadire u prostore socijalnih predrasuda i tabua, što otežava iskaz u javnosti. (Zlatar; 2004: 113)

Proučavajući ovu tematiku moje osobno mišljenje je da svaki pisac može pisati o logoru, jer kvaliteta djela ne ovisi o tome. Kao što je i slučaj sa logorašima koji odluče napisati knjigu. Hukanović, iako je prije rata bio novinar i do *Desetih vrata pakla* nije imao iskustva u prozi, napisao je izrazito dirljivu knjigu sjećanja iz logora, a što se tiče književne kvalitete, ne treba mu se puno toga prigovarati osim neiskustva koje se povremeno osjeti u stilu, obzirom da je Hukanoviću bliži način izražavanja stihovima.

Razlika između autobiografskih logorskih sjećanja i dokumentarističke potrebe za obrađivanjem ove teme najuočljivija je u analizama ljudske duše. pisci koji su sami bili u logoru više se bave logorašima i njihovim fizičkim i moralnim propadanjem, dok se dokumentaristi ne ustručavaju obrađivati i one koji vrše teror, kao što to primjerice radi Gabriela Nałkowska (više o tome u poglavlju 3.3.).

4.2. Književno svjedočanstvo kao terapijska metoda

Kao što sam već spomenula, mnogim je piscima pisanje o boravku u koncentracijskim logorima metoda terapije kojom pokušavaju doživljaje i dojmove pretočiti na papir u obliku pisanog iskaza, u cilju boljeg vlastitog razumijevanja sebe i okoline u kojoj su se našli tijekom zarobljeničtva, kao i adaptacije na život nakon logora. U ovom poglavlju prvenstveno bih se posvetila načinu i dosezima terapijskog pisanja Borowskog i Grudzińskog.

Kod opisivanja svijeta koncentracijskih logora, geta, masovnih deportacija i masovnih uništenja, odnosno „sistemske organizirane okrutnosti“ većina pisaca prvenstveno nastoji opisati stravične događaje kroz prizmu razmatranja ljudske psihe, moralnosti, karaktera i filozofije. No, pristup opisivanju događaja u ekstremnim situacijama poput logora razlikuje se od pisca do pisaca, na primjer, Borowski ih opisuje objektivno, dok po Herling-Grudzińskom moraju sadržavati prije svega i opservaciju ljudske psihe da bi se moglo odgovoriti na jedno od temeljnih pitanja – „Na što je sve čovjek sposoban?“ To ne znači da Herling-Grudziński ne pridaje pažnje konkretnim informacijama o logorskoj stvarnosti i svakodnevnosti, nego se iskazuje sumnja u adekvatnost književnosti, odnosno može li književnost kao umjetnost biti svjedokom logorske stvarnosti! Ako je logorski svijet zapravo „drugi svijet“ (a znamo da se drugim svjetovima bavi znanstvena fantastika), no događaji u logoru ne pripadaju u sferu znanstvene fantastike jer su previše ljudski, kako se u tom slučaju književnost mora postaviti u odnosu na ljude i događaje?

Gustaw Herling-Grudziński zastupa stajalište da istina o čovjeku u logoru mora biti unutrašnja, dok se proza Borowskog prvenstveno temelji na radikalnoj eliminaciji svake introspekcije. Jan Błoński¹⁹ o tome piše sljedeće: „Ne zagledava se dubinu duše, ne monologizira i ne pomaže sam sebi „unutarnjim dijalogom“ kojem je pribjegavao Hemingway, s namjerom prezentiranja unutrašnjosti lika tako kako su ga drugi zamišljali: priče Borowskog, (...) jednim su od dosljednijih primjera (...) biheviorističke proze, i to ne samo u poljskoj književnosti. (...) Borowski je došao do zaključka da logorski čovjek – uzorak takvog čovjeka utjelovljuje upravo nadzornik Tadek – nije zapravo mogao sačuvati tzv. unutarnji život. Sve ono što spada pod to – uspomene i nade, suosjećanja i entuzijazmi, moralni uspjesi i griznje savjesti – sve mu je sad to smetalo u borbi za opstanak. Moralo je

¹⁹ Jan Błoński *Borowski i Herling. Paralela*. (Bolecki; 1997: 158)

dakle pretrpjeti značajno simplifikaciju i ograničavanje. Shodno tome, ako je zatvorenik još uvijek živ, to je u velikoj mjeri upravo zbog toga što je emocionalno poražen i moralno razoren, odnosno prilagođen situaciji u koju je bačen – naravno, bez svoje krivnje.“ Logorski čovjek nije primarno loš čovjek, nego adaptirani čovjek. Sposobnost adaptacije možemo ipak računati kao vrlinu. Nitko ne može suditi logorskom čovjeku za njegova djela, ako se i sam nije našao u takvoj situaciji. Pravi bijeg iz logora nije bio moguć, svatko je morao tražiti svoju formu barem prividnog bijega, tako da je većina izabrala prividnu adaptaciju i negiranje emocionalnih pobuna. Da bi se postigla ta razina, svaki pojedinac zasebno trebao je slomiti u sebi moralne i emocionalne obrasce koje je oblikovala europska tradicija.

No, ovdje dolazimo do jednog drugog problema. Gdje je granica slamanja tih emocionalnih obrazaca? Ako je situacija to zahtijevala, u što ne sumnjam, kako je pojedinac mogao znati gdje postaviti tu granicu, da ne bi došlo do izjednačavanja sa zločincima (barem u smisli bešćutnosti)? Jesu li uopće postojale te granice? Logično bi bilo zaključiti da su granice individualno postavljane ovisno o karakteru pojedinca i po tome kako se taj pojedinac inače ponaša. Pritom mislim na ponašanje u svim mogućim situacijama, što uključuje mirnodopsko razdoblje, razdoblja personalnih kriza i razdoblje općeg užasa poput rata. Herling Grudziński ne slaže se u potpunosti sa tom pretpostavkom:

„Osobno ne spadam ni među one ljude kojima su užasna ratna iskustva opravdanje za „novu moralnost“, a ni među one koji u tome vide još jedan dokaz kako je čovjek krhko biće u vladavini Sotone. Uvjerio sam se više puta da je čovjek human u humanim uvjetima i smatram da je sablasna glupost našeg vremena pokušaj prosuđivanja prema djelima koja je radio u nehumanim uvjetima – kao da se voda može procjenjivati vatrom, a zemlja paklom.“
(Grudziński; 1989: 176)

Iako, ova izjava mogla bi se shvatiti kao pomalo nesmotrena. Jer čitajući *Drugi svijet* primjećujemo u *Epilogu* da narator ipak zauzima optužujući stav prema logorskom kolegi koji je, da bi spasio sebe, lažno optužio četvoricu Nijemaca. Neispunjavanjem molbe narator zapravo ipak optužuje logoraša za nehumano ponašanje, tim više što taj čovjek nije tražio oprostaj, već samo razumijevanje. Znači li to da je prosuđivanje prema djelima napravljenim u nehumanim uvjetima isključivo pravo drugog logoraša? Kako bi se onda trebalo postaviti prema ljudima koji su bili pripadnici *Sonderkommande*, radnih jedinica sastavljenih većinom od zatvorenika u nacističkim logorima, koji su pod prijetnjama smrću bili zaduženi za zbrinjavanje leševa nakon masovnih egzekucija u plinskim komorama! Iako oni osobno nisu

ubijali, ipak su znali što će se dogoditi žrtvama koje ulaze u lažne kupaonice. Šutnja o tome bila im je naređena, kršenje te naredbe kažnjavalo se smrću. No, bilo je i onih koji su tu šutnju smatrali milostivom, s obzirom da drugog izbora nije bilo ni za njih ni za ljude koji su ulazili u plinske komore. Borowski piše o tome sljedeće:

„Zakon je logora da se ljudima koji idu u smrt laže do zadnjeg trenutka. To je jedini dozvoljeni oblik milosti.“ (Borowski; 1997: 209)

Borowski navodi i konkretan događaj u priči *Gospodo, izvolite u plinsku komoru*, u situaciji kada Tadek nakon što jedan dan provede na rampi razgovara sa Henrijem koji je radio u „Kanadi“, dijelu logora u kojem se čuvala imovina opljačkanih zatvorenika. Odlazak na rampu značio je „sređivanje“ pristiglog transporta zarobljenika, na način da su logoraši istovarivali vagone, sudjelovali u skupljanju prtljage i skladištenju robe u posebnu baraku zvanu Kanada. Rad u Kanadi bio je jedan od privilegiranih poslova za zarobljenike, jer su tom prilikom mogli uzeti hranu iz transporta (ako bi kakvu našli) i eventualno neki komad odjeće. Naravno, za taj su se posao odabirali samo snažniji i zdraviji zatvorenici, kako bi se privid „dobrog života“ u logoru što duže održao među pristiglim ljudima. Kao i u slučaju *Sonderkommande*, apsolutna tajnost o pravoj istini bila je primarni preduvjet da logoraš preživi odlazak na rampu i mogućnost da ga ponovno izaberu, nikakve informacije nisu se smjele davati ljudima iz transporta:

„- (...) Najgori su transporti iz Pariza: čovjek uvijek sretno nekog poznatog.

- *I što im kažeš?*
- *Da se idu okupati, a poslije ćemo se sresti u logoru. A što bi ti rekao?“ Šutim.“*

(Borowski; 1997: 219)

Henri je svjestan činjenice da ako bi na bilo koji način odao što se zapravo događa u logoru, time bi ugrozio ne samo sebe, nego i druge. Jer da su ljudi pri dolasku znali što ih zapravo čeka, nastala bi panika i pomutnja, što bi zasigurno dovelo do pokušaja masovnog bijega. Naravno da takav scenarij nije odgovarao nacistima, ali ni zatvorenici najvjerojatnije ne bi imali mnogo koristi od toga. Doček transporta bio je uvijek ograđen živim zidom nacističkih vojnika i zasigurno bi puno više ljudi stradalo u takvom pokušaju. Tadek shvaća što Henri želi reći, zato i ne govori ništa na to. To je bio taj jedan jedini dozvoljeni oblik milosti koja je već spomenuta ranije u priči.

Već sam u analizi *Oproštaja s Marijom* navela da se po oslobađanju Auschwitza Borowski osjećao izgubljeno i sputano nemogućnošću ponovne prilagodbe na slobodu. Šest godina kasnije izvršava samoubojstvo, što samo dokazuje da je taj strah bio u potpunosti opravdan i da Borowski nakon svih razočaranja koje je proživio, nije imao hrabrosti za daljnju bitku. Herling-Grudziński s druge strane, započinje novi život nakon logora bez većih problema, pun doživljaja i spoznaja o sebi i drugima. Kako je moguća tako velika razlika između dva pisca, koji su u istim godinama života proživjeli stravično iskustvo? Odgovor možemo potražiti u činjenici da Borowski nije bio bačen u „drugi svijet“, nego je njegov svijet pretvoren u svijet zla. Važna su i sljedeća dva aspekta: u razlikama logora i totalitarnih sistema koji su ih stvorili (opozicija između nacističkog i staljinističkog sistema) i biografskih elemenata u kombinaciji sa posebnostima ličnosti. Prvi aspekt je pitanje ideološkog sistema, u čemu se slažem sa konstatacijom Tadeusza Drewnowskog: nacizam se temeljio na rasizmu i totalnom uništenju protivnika, dok se marksistička doktrina temeljila na borbi društvenih klasa i eksproprijaciji, koja nije podrazumijevala eksterminaciju, kao što je bio slučaj kod nacizma (što je rezultiralo holokaustom). „I gulag i njemački logorski sistem povezuje prisilni rad i masovno uništenje neprijatelja, ali metode i funkcije tih dvaju zločinačkih sistema bile su različite. Njemački logorski sistem bio je oruđe kojim se provodilo osvajanje svijeta i bazirao se uglavnom na stranim narodima. Gulag je bio znatnije unutarnje orijentiran bio je oblik vladavine i likvidacije eskalirajućih problema (naravno, kao višenarodna tvorevina, trebalo je „srediti“ unutrašnje kolonijalne probleme; udio nesovjetskih građana bio je manji, iako je u dosta velikoj mjeri obuhvatio Poljake). Sama procedura zločina kod Nijemaca uključivala je logistiku i tehnologiju, kod Rusa je bila više anakronična, iskorištavajući barbarizam i prirodne uvjete – prostor, klima i divljina zemlje. Istina o gulagu sporo je krčila put prema vanjskom svijetu najviše zahvaljujući ovim karakteristikama.“ (Bolecki; 1997: 163) Psihološko mirenje sa patnjom, dosezanje nirvane u patnji, zadnji je slobodni izbor u logoru, odnosno manifestacija slobode. To, naravno, nije značilo predaju, već samo adaptaciju na uvjete. Jedan od primjera je štrajk glađu, ali on nije univerzalan. U nacističkim logorima štrajk glađu bio je apsurdan, nikom nije stalo do toga jedu li zatvorenici ili ne, pa ako i ne jedu, to znači da će prije umrijeti, što znači manji broj zatvorenika u logoru. Za razliku od staljinističkih gdje je gladovanje bilo smatrano za sabotazu, isto kao i pokušaj samoubojstva. Iz staljinističkog logora se moglo izaći nakon odsluženja kazne, iz nacističkog nije bilo izlaza osim u pepelu.

„Tko jednom ovdje uđe, ništa, pa ni pepeo svoj neće iznijeti izvan postenkette²⁰, neće se vratiti u prijašnji život.“ (Borowski; 1997: 217)

Drugim riječima, zatvorenici u staljinističkim logorima imali su barem malu iskru nade da će izaći iz logora nakon odsluženja kazne, iskru koju zatvorenici u nacističkim logorima nisu imali. Oni su svi bili predviđeni za smrt, za njih nije postojala mogućnost da prisilnim radom otkupe svoju slobodu. Staljinistički logori su kršili većinu ljudskih prava, dok su nacistički logori kršili sva ljudska prava.

Drugi aspekt tiče se isključivo individualnih karakternih osobina pisaca: Borowski je već imao posredno iskustvo logora preko roditelja (i to upravo staljinističkih), tako da je njegova vjera u ljude već tada bila poljuljana, što dovodi do pesimizma; Herling-Grudziński se nakon izlaska iz logora priključio vojsci i sudjelovao u bitkama, što mu je na neki način pomoglo izgraditi novi sistem valorizacije ljudi u ekstremnim situacijama. Kao što Andrzej Werner u tekstu *Uvod: Tadeusz Borowski. Odabrana djela* navodi kao zanimljiv i smislen paradoks: „Paradoksalno, možda su upravo te tri godine rata bilo ono što je nedostajalo Borowskom da se vrati normalnom životu, normalnom spisateljskom poslu. Teške i opasne godine, vraćanje vjere u smisao jednostavnog razlikovanja između dobra i zla, prijatelja i neprijatelja, vjera u smisao borbe za svijet koji nije odličan, ali je barem bolji. Borowski je ostao usred pepela, na zgarištu.“ (Bolecki; 1997: 148) Borowski predbacuje europskoj kulturi i civilizaciji što su se pokazale tako bespomoćne i nemoćne naspram fašizma, koji je uspio dovesti koncentracijske logore u srce Europe.

Period proveden u vojsci Herlinga-Grudzińskog ne poništava njegovu logorašku prošlost, ali neposredna nadogradnja njegovog ratnog iskustva vojničkom pozicijom na neki čudan način možda djeluje terapijski, koliko god ova konstatacija zvuči kontroverzno. Razlog tome je značajna razlika između nenaoružanog logoraša i naoružanog vojnika, kako to Jean Améry objašnjava u zapisima vlastitog logoraškog iskustva: „Možda će ponetko primijetiti da je i vojnik na fronti okružen smrću i da stoga logorska smrt nema poseban značaj te i nije problem neusporediv ni s jednim drugim. Moram li uopće govoriti da je ta usporedba neprikladna? Kao što se život vojnika na fronti – ma koliko on katkad patio- ne može uspoređivati sa životom logorskog zatvorenika – tako su i vojnička i logoraška smrt neusporedive. Vojnik bi umro smrću junaka ili žrtve, a zatočenik smrću životinje za klanje. Vojnika bi natjerali u vatru

²⁰ Postenketta – lanac stražara koji okružuje logor ili radno mjesto.

i njegov život nije imao vrijednost – to je istina – ali država mu nije zapovjedila smrt već preživljavanje. Posljednja zatočenikova obaveza bila je smrt. Bitna je razlika ta da vojnik na fronti nije bio samo izložen smrti, već i *netko tko je smrt mogao zadati*. Slikovito govoreći, smrt nije bila samo giljotina koja je vojniku mogla odrubiti glavu, već i mač u njegovoj ruci.“ (Améry; 2009: 40) Običan zatvorenik nije se mogao obraniti od sudbine koju mu je uznik namijenio, nije imao ni sredstva ni priliku izboriti se za svoj opstanak, kao što ima vojnik. Jedna od rijetkih zabilježenih scena oružanog otpora logoraških zatvorenika dogodila se u Auschwitz – Birkenau 1944., kad su pripadnici Sonderkommanda eksplozivom razorili Krematorij IV i pobili logorske čuvere. Nakon što se Nijemci krvavo ugušili pobunu u kojoj je stradalo oko 250 zatvorenika, strijeljali su dodatnih 200 zatvorenika za opomenu ostalima. Više su sreće imali zatvorenici u Sobiboru, gdje je od 600 zatvorenika, otprilike 300 uspjelo pobjeći van logora. Mnogi od njih su uskoro uhvaćeni i ponovno zarobljeni ili ubijeni. Nakon bijega, nacisti su zatvorili logor i uništili gotovo sve tragove postojanja. No, to su samo osamljeni primjeri, gotovo beznačajni kad se uzme u obzir koliko je ljudi ubijeno u nacističkim logorima.

O odnosu vojnik – logoraš piše i Pahor, koji naglašava potrebu za svjedočenjem da bi se logoraš lakše nosio sa krivnjom preživjelog:

„Zašto aureola čistog junaštva za one koji su pali s puškom u rukama ili leže sa strojnicom, dok za one koje je uništila glad samo na brzinu izgovoreno sjećanje, inače muk? (...) Ako su se stvarno neki doista loše ponašali i čak surađivali s uništavateljima (što treba dokazati), zašto bi na svu masu logoraša i skupinu preživjelih pala strašna sjena? Krivi smo i sami, mi koji smo se vratili, jer se nismo odupirali. Razočarani poslijeratnim svijetom, povukli smo se u sebe i na prstima odlazili u napuštene krajeve, gdje je iz ranjene zemlje rastao korov. Morali bismo glasno progovoriti, ne samo zbog drugova pretvorenih u pepeo i zbog svoje časti nego još i više zato da ljudima dozovemo u svijest vrijednost nenaglašenog žrtvovanja koje, više nego žrtvovanje na bojištu, spada u zakladu ljudskog bogatstva.“ (Pahor; 2012: 170/171)

Smatram da ovaj odlomak govori najsažetije i najtočnije o svim razinama potrebe pisanja o logorskim iskustvima. To je potreba koja na neki, iako minorni, način vraća čast onima koji nisu umrli kao ljudska bića, onima koji su bili svedeni na brojeve i čije je kratko logorsko postojanje svedeno na iskonske nagone. Oni nisu bili vojnici, nisu bili u prilici boriti se oružjem za vlastiti život, i u tome je, po mom mišljenju, jedna od glavnih razlika između

Herlinga-Grudzińskiego i Borowskog. Druga bi se možda mogla smatrati namjernom od strane Herlinga-Grudzińskiego zbog njegovog prezira prema komunizmu, a poznato je da je Borowski nakon logorskog iskustva postao pristaša komunizma. Ta činjenica mogla bi objasniti Herlingov prilično oštar stav prema prozi Borowskog: „Borowski dakle nepotrebno 'demaskira' to što je samo trebalo vjerno opisati i time malo podsjeća na 'enfant terrible', (...). Borowski nije trebao lagati. Slika njemačkog logora otisnula se zauvijek u pamćenju najmanje jednog člana svake poljske obitelji. Zahvaljujući tom programiranom cinizmu i agresivnosti moralna proza Borowskog krije u sebi još jednu opasnost. Njezina tehnika, začuđujuće zrelosti samopouzdanja u obrađivanju umjetničkih sredstava, temelji se na tome da se o neljudskim stvarima govori u *Oproštaju s Marijom* tako kao da su one potpuno normalne, prirodne i ljudske. Kroz potpuno uklanjanje analize motiva ljudskih postupaka i vlastitog autorskog komentara, Borowski je uspio lišiti čovjeka čovječanstva i uočiti u njemu mehanizam čistih bioloških refleksa. Nema sumnje da je na nivou životinjske logorske vegetacije zaslužio svako pravo na pogled koji garantira oštrinu i dubinu piščeve opservacije. Ali iluzija je mišljenje da pisac može doći do takvog objektivnog stanja u kojem nestaje svaki stav o opisanim stvarima. 'Nemati nikakav stav' u književnosti znači imati ravnodušan stav ili nihilistički.“²¹ (Bolecki; 1997: 139/140) Ravnodušan stav za koji je Borowski ovdje optužen proizlazi iz frustracije uzrokovane nemogućnošću i uzaludnošću pružanja otpora. Borowski, iako je preživio, nikad nije bio u poziciji ubiti neprijatelja. Sve do trenutka dok frustriran nemogućnošću fokusiranja krivnje na jednog neprijatelja koji bi bio odgovoran za njegovo stanje i razočaranjem u komunizam, nije postao sam svoj najveći neprijatelj i u tom trenutku ubija neprijatelja.

²¹ Grudziński; *Na kraju noći*. „Wiadomości“ 1948 br. 51 – 51; str. 134 – 137.

4.3. Sadističko mučenje kao glavna metoda terora

Mučenje zatvorenika bila je svakodnevica gotovo u svakom koncentracijskom logoru. No, pisanje o mučenju nije toliko česta pojava kako se možda čini. Neki su pisci pokušali svesti broj takvih mučnih scena na minimum, ovisno o tome koju su zapravo poruku htjeli poslati svojim zapisima. Na primjer, kod Borowskog ne nalazimo puno epizoda u kojima se opisuje individualno sadističko izživljavanje nad zatvorenicima, prvenstveno zato što je fokus njegovog djela na sveopćem užasu koje se događalo i na masovnom uništenju, prvenstveno uz pomoć plinskih komora i krematorijskih peći. To naravno, nikako ne znači da takvih situacija po njemu nije bilo, već je njegov fokus okrenut prema stroju za ubijanje, a ne prema dijelovima tog stroja. Sličnu situaciju nalazimo i kod Pahora, iako se scena u mauthausenskom kamenolomu svakako može računati pod sadističku torturu:

„(...) Na primjer, slika stubišta u mauthausenskom kamenolomu. Sto osamdeset šest stuba. Devet katova. Zebrasta tijela moraju se popeti na vrh stubišta šest puta na dan. S teškim kamenom na ramenima. Mora biti težak jer gore teče uska staza po rubu ponora i tamo je kapo koji onoga s malim kamenom na ramenu gura u kameniti ponor. Liticu zovu Stijena padača. A tijelo može pasti već na stubištu jer je mršavo, a kamen težak, stube su građene od nejednakih, također i poprijeko postavljenih kamena. Kad se stražarima prohtije, na vrhu stubišta odgurnu one koji se upravo teško dovuku gore pa se saviju na dolazeće i pritom se valjaju dolje bijeli kamen i prugasta nakupina.“ (Pahor; 2012: 139)

Nałkowska se više od drugih fokusirala i na taj aspekt logorskog života. To svakako možemo razumjeti kao potrebu za zaokruživanjem cijele priče, osobito s obzirom na to da ona sama nije takve scene osjetila na vlastitoj koži. Ovdje se zapravo radi o posrednosti iskustva o čemu sam već pisala u prošlom poglavlju. Kao dokumentaristica, Nałkowska bilježi ispovjedi onih koji su to doživjeli:

„Esmanke su uživale, kad smo mi umirale – nastavi sigurnijim glasom, kao da je nadvladala napast. – Kad su žene umirale stojeći na apelu i padale na zemlju, esmanke nisu vjerovale, smijale su se i udarale nogama, jer da se pretvaraju. Udarale su ih nogama, a one su često već četvrt sata bile mrtve. Valjalo je stajati kraj njih, nije bilo slobodno ganuti se, nije se smjelo nikako pomoći, ništa.“ (Nałkowska; 1948:31)

Kad raspravljamo o logorskoj književnosti, najčešće se raspravlja o fizičkim, emocionalnim i moralnim dubinama u koje tone pojedinac nad kojim se vrši teror, ali smatram da je važno pozabaviti se i pitanjem zločinaca. Ovom prilikom ne mislim na intelektualno i moralno slabog pojedinca koji pod utjecajem propagande prihvati sa odobravanjem ili ravnodušnošću nasilje koje se vrši nad određenim narodom ili skupinom ljudi, te time svjesno ili nesvjesno sudjeluje u tom nasilju. Ovdje prvenstveno mislim na onaj prvi sloj pristaša koji čine temeljni sklop ubilačke organizacije, konkretno u slučaju nacista: zločince, kriminalce, ubojice i silovatelje. To su obično pripadnici najgoreg sloja koji možemo naći u svakom društvu, ljudi izopačenih moralnih vrijednosti, ljudi kojima ni u normalnim okolnostima humanizam ne predstavlja kvalitetnu ljudsku osobinu. O njima je Nałkowska pisala u priči *Odrasli i djeca u Oświęcimiu* (*Dorośli i dzieci w Oświęcimiu*), završnoj priči *Medaljona*, svojevrsnom epilogu:

„Ugušeno je i spaljeno nebrojeno mnoštvo ljudi s pomoću najpomnijijsmišljene, racionalizovane, pospješene i usavršene organizacije. Nisu se pritom odrekli niti samovoljnih, amaterskih načina, prema individualnom ukusu.“ (Nałkowska; 1948:79)

O čemu podrobnije informacije slijede u nastavku teksta:

„Najveći zločinac u logoru bio je August Glass, zdepast i mišićav, koji se svakog dana šetao po blokovima gegucavim korakom atleta. On je odabrane žrtve udarao u bubrege tako, da ne ostane trag, a smrt je nastupala nakon tri dana. Drugi je nogom gazio čovjeka po grlu i lomio mu grkljan svojom težinom. Treći je zaronio uznikovu glavu u kadu i tako je dugo držao dok se nesretnik nije ugušio.

Jedan od najkrvoločnijih nadzornika bloka, zločinac po profesiji, bio je kod apela vrlo strog i za nedostatno očišćeno odijelo ili cipele udarao je gumom, koja je na svom kraju imala olovo, po glavi tako točno, da je na mjestu ubijao. Stalo mu je do toga, da svakog dana nabroji petnaest ubijenih. Drugi neki, visoki dva metra, duga nosa, duga lica i uskih očiju, drhtava grkljana, vrlo dugih ruku – svaki je dan tim rukama prije zajutarka davio nekoliko uznika, koje je odabrao za vrijeme jutarnje šetnje po različitim blokovima.“ (Nałkowska; 1948:84/85)

Monstruožnu logiku odabira takvih ljudi za pozicije čuvara nije teško shvatiti, ako se uzme u obzir okrutnost njihove dužnosti. Jasno je da osoba koja je sklona empatiji, milosti i suosjećanju nije adekvatna za posao u kojem se traži okrutnost, bezosjećajnost i spremnost na mučenje drugog ljudskog bića. To nisu bili ljudi koji su nijemo promatrali kršenje ljudskih prava, što osobno također smatram sudjelovanjem u dehumanizaciji, već su to bili ljudi koji

su vršili dehumanizaciju i poticali druge na isto. Većinom su to bili ljudi koji su već imali iskustva u zločinačkom djelovanju:

„Iz svjedočanstava poslanika Mayera znamo, da je Hitlerova stranka u svom početnom stadiju povećavala svoje aktiviste vrbujući pristaše među društvenim ološem. To su bili zločinci, ubojice i lopovi, nekadašnji svodnici. Nacistički je odgoj naročito njegovao njihove prirodene nagone. To posvjedočava posebni, u Njemačkoj izdani zakon, koji svakomu zabranjuje da članovima stranke spočitava njihovu ličnu prošlost. Mnogi su sjedili u zatvoru zbog ogrješenja o tu zabranu. Prema izjavama doktora Fischera, profesora psihologije na specijalnim tečajevima, često dvogodišnjim, gdje se školovala hitlerovska omladina, vršile su se praktične mjere okrutnosti. Isti taj profesor Fischer, mnogogodišnji sudski vještak, tvrdi, da sadizam ni u najmanjoj mjeri ne umanjuje odgovornost zločinca. Sve su to ljudi svjesni svojih djela i oni nose potpunu odgovornost za svoja djela.“ (Nałkowska; 1948:85/86)

Vrbujući među kriminalcima, nacistički aparat stvara prvi sloj organizacije koja provodi teror. No, na tome ne staje njegova ekspanzija, kvantiteta pristaša još uvijek nije dovoljna da bi se ostvario plan o uništavanju rase. Sljedeća faza je regrutacija među lakovjernim građanstvom, osobito mlađim naraštajem s posebnim afinitetom prema okrutnostima i onima kojima se može lakše manipulirati. Jedan od bivših logoraša koji su se pozabavili pokušajem analize bestijalne sadističke ličnosti nacista bio je Améry: „Hitlerov sljedbenik svoj identitet ne bi ostvario samo ako je bio okretan poput kune, žilav poput kože i čvrst poput Kruppova čelika. Punovrijedni predstavnik *Führera* i njegove ideologije ne bi postao stjecanjem stranačke zlatne značke, odlikovanja ili viteškog križa. Morao je znati *mučiti* i uništavati drugog, kako „bi podnoseći tuđu patnju postao velik“. Morao se znati služiti oruđem za mučenje, kako bi mu Himmler izdao povijesnu potvrdu o zrelosti i kako bi mu se naraštaji koji slijede mogli diviti zbog toga što je u sebi iskorijenio svako milosrđe.“ (Améry; 2009: 63) Iz ovoga je vidljivo kako je nacistički režim imao dugoročne planove. Regrutirajući mlade ljude i odgajajući ih isključivo u znaku nasilja, pod ideologijom „više rase“ koja ima pravo vršiti teror nad „nižim rasama“, stvarali su novu generaciju Arijevaca čije je jedno od glavnih obilježja okrutnost i nemilosrdnost.

Ako je ikako moguće nadmašiti nacistički sadizam, srpski logorski čuvari tijekom rata u Bosni su svakako to pokušali. U kontekstu statističkih podataka, pomalo je neprimjereno uspoređivati te dvije tiranske sile, ali ako govorimo o konkretnim metodama mučenja, moglo bi se čak reći da su zatvorenici u srpskim logorima prolazili puno gore. Dok su u nacističkim

logorima glavne metode mučenja bile izgladnjivanje i težak fizički rad, u srpskim logorima sadistička premlaćivanja koja su završavala žrtvinom smrću, bila su svakodnevna pojava:

„Međutim, drugi pričaju. Stražari sami u prvom redu. I žene koje su to čule od njih i od drugih žena. Njihovim logorom se šire priče o mučenjima i tisućama ubijenih u muškom logoru. Žene pričaju da su saznale kako tamo zarobljenicima kopaju oči, da im živima režu komade mesa s tijela i lome im kosti. Ona to više ne može izdržati. Moli E. da joj kaže što je vidjela. E. potvrđuje jedino da je vidjela unakažene mrtvace. (...) Spominju mučenje strujom u onom logoru. Izgleda da su to vidjeli vlastitim očima i da sada govore o tome. Izgovaraju riječi: električni kabel, pila, nož, sjekira.“ (Drakulić; 2003: 505/506)

Sadističke scene bile su česte i u kombinaciji sa silovanjem, a osobito je potresna priča o A., trinaestogodišnjoj djevojčici iz „ženske sobe“ koju odvodi vojnik koji se predstavlja kao prijatelj njenog brata:

„Ta osoba koja se vraća drugog dana navečer u 'žensku sobu' nije više A. Ne prepoznaju ju. Izgleda kao ona, ali svakoj od njih je odmah jasno da to više nije ona, da se A. iselila iz toga tijela pred njima. (...) Na grudima, na čelu i na leđima ima nožem urezan križ i četiri ćirilična slova s, kao četiri potkove. Usirena pocrnjela krv skuplja se u rezovima i iz daljine izgleda kao da su znakovi uredno ispisani bojom. Osim što je rana na leđima duboka i otvorena i svaki puta kad se pomakne zijevne njeno ružičasto meso.(...) A. umire nakon tri dana. (...) Najgore mi je bilo da ju je taj mladić stvarno poznavao, da je vjerojatno nekad bio prijatelj njena brata.“ (Drakulić; 2003: 537)

Činjenica da joj taj vojnik prijetvorno nudi spas, a zatim ju brutalno masakrira, diže razinu užasa na dodatan nivo. U usporedbi s ostalim vojnicima, taj vojnik je bio poznanik, nije bio stranac od kojeg bi žrtva očekivala opasnost. Na neki način, ova scena mogla bi se usporediti sa Pahorovom scenom susretom sa ustaškim vojnikom (usp. 3.1.), ali u znatno monstruoznijoj formi. Sličnost je u tome kako žrtva ostaje zatečena kad shvati da neprijatelj nije uvijek stranac, nego da to može biti i netko blizak.

Gotovo čitava Hukanovićeva knjiga govori o zvjerskim sadističkim premlaćivanjima i izživljavanju. Čuvari u srpskim logorima kao da su prošli nacističku odgojnu školu, uz dodatak nacionalističkog odgoja koji im daje „dokaze“ krivnje neprijatelja u obliku krivotvorene povijesti. Zabrinjavajuća je činjenica da te generacije srpskih sadista nisu nastale odjednom, sadizam nije nešto što se može prenijeti kao gripa. Sadizam i mržnja su u tim ljudima morali

rasti godinama, sve dok nisu dočekali priliku da se manifestiraju u punoj svojoj snazi. Kao što jedan od likova u Desetim vratima pakla kaže:

„Za ove ovdje – govorio bi često doktor Eso Sadiković – Hitler je bio pravi amater!“
(Hukanović; 2013: 122)

Kod Herlinga, kao i kod Borowskog, nema konkretnih opisivanja sadističkog izživljavanja, ako pod njih ne računamo izglednivanje i prekomjeren rad u nepodnošljivim uvjetima (s tim da oni ne tvrde da takvih scena nije bilo), ali bih iz *Drugog svijeta* izdvojila drugačiji oblik sadizma, a to je produživanje kazne zbog samoozljeđivanja:

„Već je 1940. godine logorska uprava, zapanjena količinom samoozljeđivanja, shvatila razlog njihovog nastajanja i od tada je „nesreća na radnom mjestu“, nepotvrđena kroz detaljan opis incidenta, kažnjavana kao „sabotaža“ dodatnom desetogodišnjom kaznom, ubrajajući pojam „samoozljeđivanje tijela“ pod onaj paragraf sovjetskog kodeksa u kojem se govori o „sabotaži“. (Grudziński; 1989: 138)

S obzirom da se za ozljedu na poslu dobivao bolnički tretman, mnogi su zatvorenici poduzimali drastične mjere da bi dospjeli tamo. Bolnica je označavala jedino mjesto u logoru na kojem se logoraš mogao barem privremeno osjećati kao ljudsko biće, mjesto na kojem je vladala čistoća i red, mjesto na kojem su se medicinske sestre odnosile prema pacijentima s poštovanjem koje zaslužuje čovjek. Da bi se broj ozlijeđenih smanjio, odnosno da bi se spriječilo namjerno samoozljeđivanje, uprava je sankcionirala takve događaje onim što je najbolje znala – određivanje novog roka zatočeništva. Iako, mnogim zatvorenicima to je istovremeno bila i smrtna kazna, neki su umirali od infekcija zbog neliječenih ozljeda, nekima je produžetak kazne bio previše da bi mogli izdržati toliko dugo u neljudskim uvjetima.

4.4. Izgladnjivanje i pojava kanibalizma u logoru

Jedna od glavnih metoda slamanja ljudskog duha, uz prelaćivanja i naporan rad, bilo je svakako izgladnjivanje logoraša. Najčešći obroci u većini logora (kako nacističkim tako i staljinističkim, a ni u srpskim logorima po Bosni u devedesetima situacija nije bila bolja) bili su šnita kruha i porcija tekućine koju su nazivali juhom jednom na dan. Naravno da ne postoji ljudsko biće kojem bi to bilo dovoljno, pa čak ni u slučajevima da to biće ne obavlja nikakav fizički rad. A kako je poznato, u svakom je logor prisilni rad bio obaveza. Uzmimo u obzir da je takva prehrana iznosila maksimalno 100 kalorija dnevno, a za čovjeka koji radi iscrpljujuće poslove minimalna preporučena dnevna doza iznosi oko 3000 kalorija. Kad još u ovu jednadžbu uvrstimo i podatak da su zatvorenici radili znatno više od preporučenih 8 sati dnevno (najčešće i duplo više), da nisu imali odmor osim nekoliko sati preko noći, a slobodni dani su bili izrazito rijetki i godišnji odmori nisu postojali.

U takvim stravičnim uvjetima, kad je već u čovjeku slomljena svaka mogućnost obrane od najprimitivnijih životinjskih nagona, događale su se scene kanibalizma, a zapise o tome nalazimo kod Nałkowske:

„- Ipak su nešto jele – dometne ona tiše. – Jednom je neka žvakala. Imala je okrvavljene nokte. Molim vas, to se strahovito kažnjavalo! Ali one su tamo u noći jele meso onih mrtvacu“
(Nałkowska; 1948:30)

Slično nalazimo i kod Pahora:

„Masa je osjećala rasulo i zbog gladi bila razjarena kao ranjena zvijer. Unatoč jednogodišnjim suočavanjem s pogibelji naša je zajednica tada doživjela prve slučajeve kanibalizma. Do tada je otjecanje života bilo nečujno, uništenje ovijeno tišinom, sad više nije bilo barake ni reda ni škrtih obroka vojničke hrane, zbog kojih je opadanje životne snage bilo nijemo, sad je tišinu konačne oseke slamala buka koja prati uzburkano talasanje mora.“
(Pahor; 2012: 83/84)

Pojava kanibalizma datira iz starih vremena kad su pripadnici nekih plemena (najčešće u Africi ili Južnoj Americi) konzumirali meso neprijatelja iz vjerskih razloga, vjerujući da na taj način preuzimaju snagu i hrabrost ubijenog neprijatelja. U suvremeno doba kanibalizam se većinom pojavljuje u ekstremnim uvjetima, poput koncentracijskih logora, izolacija opsadom, geografskim nemogućnostima dostizanja civilizacije (npr. brodolomi) ili vremenskim

nepogodama u nepristupačnim područjima (npr. nesreće u planinama zatrpanim snijegom), iako ni izolirani slučajevi u civiliziranom društvu nisu stvar prošlosti. Neki od nedavnih događaja zabilježeni su 2012. godine u Miamiu na Floridi, SAD, a iste godine zabilježeni su slučajevi i u Kanadi, Novoj Gvineji, Indiji, Kini i Brazilu²². Antropološku studiju o kanibalizmu (konkretnije, ljubavnom kanibalizmu) Slavenka Drakulić tematizira u romanu *Božanska glad* (1995). Radnja se odvija u New Yorku krajem dvadesetog stoljeća, gdje nakon kratke ljubavne veze između svoje stipendista, Poljakinja Tereza ubija svog brazilskog ljubavnika Josea u nastojanju da zauvijek sačuva tu vezu, da zadrži Josea u sebi. Njena odluka se temelji na opsjednutosti željom da potpuno posjeduje voljeno ljudsko biće.

Zapanjujuća je činjenica da bi jedno ljudsko biće moglo jesti meso drugog čovjeka. U normalnim okolnostima takav slučaj okarakterizirao bi se kao teški psihički poremećaj, ali u nenormalnim okolnostima tome su pribjegavali i ljudi koji takvo nešto u normalnim okolnostima nikad ne bi ni pomislili. To je samo još jedan od dokaza kako sadistički tretmani mogu utjecati na psihu čovjeka, jer činjenica i dalje stoji da normalan čovjek takvo nešto u stanju pune svijesti ne može napraviti. Ali zbog višemjesečnih izgladivanja moralne granice su se pomicala. Glad je postala jednim od najvećih neprijatelja logoraša, ali takva glad koju si malo tko u civiliziranom svijetu može zamisliti:

„*Glad je tek tada istinska kad čovjek gleda na drugog čovjeka kao na hranu.*“ (Borowski; 1997: 174)

O pomicanju moralnih granica i kanibalizmu s isključivim ciljem preživljavanja u ekstremnim situacijama postoji nekoliko dokumentiranih situacija, najčešće u ratnim uvjetima. Jedan od najpoznatijih slučajeva grupnog nekro – kanibalizma (konzumiranje mesa umrlog čovjeka) nevezanih za ratne okolnosti, dogodio se 1972. godine, kad se čarter let sa 45-ero putnika (članovi Urugvajске ragbi momčadi, članovi obitelji i prijatelji) srušio u Andama²³. Većina putnika poginula je u nesreći ili u lavini nekoliko dana kasnije, ali šesnaestero ljudi preživjelo je svih 72 dana (koliko je trebalo ekipi za spašavanje da ih spasi) isključivo zato što su jeli meso poginulih.

Najpoznatiji zabilježeni slučajevi kanibalizma tijekom Drugog svjetskog rata događali su se tijekom 872 dana duge opsade Lenjingrada, nakon što su potrošili sve zalihe hrane, ptica,

²² http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_incidents_of_cannibalism Datum pregleda 17.09.2013.

²³ <http://www.viven.com.uy/571/eng/default.asp> Datum pregleda 17.09.2013.

pasa, mačaka i štakora. Kanibalizam se događao i u koncentracijskim logorima, kao što sam već dala neke primjere. Razlika između slučajeva u Andama i koncentracijskim logorima je velika. Ljudi u Andama bili su prisiljeni poduzeti sve što je bilo u njihovoj mogućnosti da bi preživjeli stravičnu nesreću i izolaciju, a jedini tamničari bili su surova prirodna okolina i vremenski uvjeti, dok su u koncentracijski logori nastali isključivo zbog ljudskog faktora i ljudi su bili surovi tamničari. Kako onda osuditi logoraše zbog kanibalizma, ako je već dokazano da će ljudsko biće učiniti apsolutno sve da preživi, pa tako i konzumirati meso svoje vrste kada se nađe u ekstremnim nehumanim uvjetima. Dodamo li tome i ostala obilježja koncentracijskih logora (konstantna prijetnja smrti, maltretiranja i prekomjeren težak fizički rad), jasno je zašto su se u logorima moralne granice pomicala, pogotovo kod ljudi koji su izgubili vjeru u moral i humanost.

4.5. Spolno nasilje kao taktika terora

Silovanje u koncentracijskim logorima i na okupiranom području tijekom rata predstavlja kazneno djelo ratnog zločina protiv civilnog stanovništva. No, ovakvi slučajevi rijetko kad dobiju svoju pravnu zadovoljštinu, prvenstveno zbog toga što žrtve rijetko kad podižu tužbe protiv silovatelja, prvenstveno zbog srama i nedostatka hrabrosti. Iz istog razloga točan broj žrtava seksualnog nasilja nije poznat ni u jednom slučaju ratnog sukoba. Spolno nasilje svakako se može klasificirati kao jedna od najokrutnijih sadističkih metoda terora, jer ne predstavlja samo fizički čin nasilja, nego i težak oblik psihičke traume koji djeluje izrazito destruktivno na psihički identitet žrtve. Za razliku od ostalih psihičkih metoda terora, žrtve silovanja osjećaju strašno poniženje i sram, a jedan od najvećih problema nošenja sa tom traumom predstavlja činjenica da se često srame nekome obratiti za psihološku pomoć nakon rata. Zbog toga je i dan danas spolno nasilje tabu – tema koja žrtvama ne dozvoljava regeneraciju psihičkog identiteta, prvenstveno zbog osjećaja psihičke i fizičke nečistoće kojih se žrtve jako teško, u nekim slučajevima nikad, ne oslobađaju. Arlene Audergon, engleska psihoterapeutkinja koja se bavi psihoterapijom žrtava rata (između ostalog, jedna je od pokretača foruma o pomirenju i ponovnom izgrađivanju zajednice na prostoru bivše Jugoslavije) ratno silovanje klasificira kao taktiku terora koja cilja na dušu zajednice. O nemogućnosti priznavanja žrtve da je nad njom izvršeno silovanje, Audergon piše sljedeće: „Na Kosovu, kao i u Somaliji, veliki broj žena bilo je silovano, a te žene često nisu u mogućnosti govoriti o patnji koju su izdržale. Tabu je prevelik. Mogle bi biti okrivljene ili protjerane iz obitelji. Silovanje je systemska taktika terora, osmišljena kako bi oštetila zajednicu tamo gdje je najosjetljivija i najkrhkija.“ (Audergon; 2005: 139)

Ratno silovanje kao najgori oblik psihičkog i fizičkog nasilja, kao što sam već navela, glavna je tema romana *Kao da me nema*:

„E. joj kaže da sa ženama rade još gore stvari. U zgradi uprave postoji jedna prostorija koju zovu „ženska soba“, kaže da su tamo smještene najmlađe i najljepše djevojke. Noću k njima dolaze vojnici iz okolice. Dok joj to govori, drži je za ruku tako čvrsto da S. mora osjetiti koliki je njezin strah.“ (Drakulić; 2003: 511)

Isti motiv spominje se i u romanu *Psalam 44*, iako u njemu glavna junakinja uspijeva izbjeći tu sudbinu. Spašava je židovski liječnik Jakob, s kojim doživljava ljubavnu vezu u logoru:

„Stajale su one nage i ošišane po dve u redu; bile su to mahom mlade devojkice, još uvek sposobne za rad ili za razonodu nemačkim oficirima koji odlaze na Istočni front ili se vraćaju odatle puni ordenja i ožiljaka: Deutschland, Deutschland über alles; vršili su odabiranje za logore za zabavu: Deutschland, Deutschland über alles; dolaze u obzir samo zdrave, lepe i mlade koje se znaju smejati i koje su dostojne arijevskeg sladostrašća i sperme Übermenscha: Deutschland, Deutschland über alles!“ (Kiš; 1983: 64)

Iako je bilo slučajeva ratnog silovanja i od strane Nijemaca (kao što i navodi citat), statistike pokazuju manji broj te taktike terora nego u drugim ratnim sukobima, prvenstveno zbog nacističke odredbe o čuvanju čistoće rase (osobito je bio zabranjen spolni odnos sa Židovkama).

No, prava opasnost za žene koje su preživjele nacističke koncentracijske logore, bez obzira bile Židovke ili ne, kao i za ostale žene koje su živjele na oslobođenim teritorijima, bili su sovjetski vojnici. O tome piše Rees u svojoj knjizi *Auschwitz – nacisti i „konačno rješenje“*: „Ne zna se točan broj seksualnih nasrtaja sovjetskih vojnika u vrijeme dok su postrojbe Crvene armije nadirale kroz Njemačku i neposredno po završetku rata, ali brojka se sigurno kreće u stotinama tisuća. Posljednjih godina priče o patnjama Njemica u gradovima poput Berlina izazvale su golem publicitet. No, otkrića o tome kako su žene, koje su već toliko mnogo propatile u logorima poput Auschwitza, potom silovali njihovi osloboditelji, dodaje dodatnu mučninu tom donedavno nepostojećem dijelu povijesti.“ (Rees; 2005: 275) Ratno silovanje ovdje je dobilo novu dimenziju, a to je odmazda sovjetskih vojnika nad njemačkim ženama kao simbolu. Tim ženama nanesa je psihička i fizička šteta isključivo kao kazna za djela koja su počinili njemački vojnici. Ali, koliko god da je strašna činjenica da su njemačke žene bile kažnjene za zločin koji nisu počinile (tim više što kažnjavanje silovanjem ni u jednoj situaciji nije prihvatljiva mjera kažnjavanja), još je strašnija činjenica da su žrtvama bile i žene koje su preživjele koncentracijski logor. Nakon svih strahota i ponižavanja koje su proživjele u logoru, umjesto spasa dogodilo im se i najveće poniženje koje se može dogoditi ženi, oduzimanje zadnjih ostataka časti koje su imale kao ljudsko biće.

Ratno silovanje bilo je jedan od čestih taktika terora u ratovima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. U romanu *Kao da me nema* opisano je mnogo brutalnih prizora silovanja i mučenja. Svrhu takvih zvjerskih „zabava“ razmatra autorica u samom tekstu:

„Kad su pijani i kad ih je više onda znaju biti posebno opasni. Onda izmišljaju okrutne zabave s djevojkama. Cilj je izmisliti način na koji će zadati što više bola. Ponekad žena ne

izdrži. Ne bi se moglo reći da ubijaju namjerno, ubiti je za njih lako. Teže je izmisliti način da se ta žena potpuno ponizi.“ (Drakulić; 2003: 531)

Ukratko, svrha ovih sadističkih zabava je potpuno poniziti neprijateljsku stranu ciljajući najslabije članove zajednice. Funkcija silovanja je višestruka: sadističko izivljavanje pruža osjećaj dominacije, kombinirano sa seksualnim elementom pruža dodatan osjećaj patološke forme potvrde muževnosti; nanošenje fizičke i psihičke patnje žrtvama koje su članovi neprijateljske zajednice patološki poremećenom pojedincu pruža zadovoljstvo trijumfa nad neprijateljskom stranom, osobito u slučaju kad silovanje rezultira trudnoćom (jedna od metoda etničkog poništavanja, miješanje genetskog materijala); te dugoročni patološki osjećaj zadovoljstva kaljanja žena svojih neprijatelja. Upravo je zbog zadnjeg navedenog razloga broj silovanja u ratnim sukobima (osobito na Balkanu devedesetih) tako velik. Silovatelj ne brine zbog mogućih pravnih posljedica nakon rata prvenstveno zbog toga što računa na žrtvinu šutnju o događaju. Većina žrtava silovanja (kako u ratnim, tako i u mirnodopskim vremenima) boji se prijaviti silovanje zbog srama i straha da joj okolina neće vjerovati, straha da će biti optužena da je uživala u silovanju ili ga čak i sama isprovocirala. Žrtva se nakon silovanja osjeća pokvareno, prljavo i psihički uništeno, a predrasude društva koje žrtvu propituju više nego počinitelja također ne pomažu u tome da se žrtva osjeća sigurno. Ako se pak dogodi da žrtva ratnog silovanja prijavi zločin, silovatelj lako može izbjeći kaznu ako pobjegne u neku od država koje nemaju riješena pravna pitanja za izručivanje zločinaca sa državom koja podiže optužnicu. U tom slučaju nastrada jedino žrtva (ponovno), a silovatelju ostaje zadovoljština zbog spoznaje da je žrtva stigmatizirana od okoline, a u nekim slučajevima čak i protjerana iz obitelji. Nažalost, u mnogim društvima spolni odnos, sa ili bez pristanka, izvan bračne zajednice stigmatizira ženu kao okaljanu, te se tretira kao kaljanje obiteljske časti. U nekim kulturama takve se žene protjeruju iz obitelji, pa čak i ubijaju, kako bi se vratila ukaljano obiteljska čast. Pogotovo ako silovanje rezultira trudnoćom:

„Nije bilo načina da se riješe trudnoće – a roditi tako začeto dijete, to nisu mogle ni zamisliti. Sjetila se onih ispovijesti žena u skladištu. Roditi dijete začeto silovanjem bilo bi za njih sramotnije od izdaje, gore od smrti.“ (Drakulić; 2003: 573)

Iz tog razloga tematiziranje ratnih silovanja nije često, osobito u patrijarhalnim zajednicama u kojima je silovanje smatrano ženskom i obiteljskom sramotom, što vuče svoje korijene u mizoginom stavu da je žena sama kriva za silovanje. Takav stav tematizira i autorica unutar teksta:

„Bilo je to jedini put da je čula žene kako govore o silovanju. Kasnije o tome ne govore, ne spominju to više. Ako se pročuje da su osramoćene neće se više moći vratiti u selo, muževima ili roditeljima. Šute. Vjeruju da će se stvarno onamo vratiti. Kako mora da im je bilo teško živjeti s tim teretom, s tom vrstom straha.

Čini joj se da može razlikovati one kojima se to dogodilo. Po načinu na koji žena naglo zašuti kad se slučajno spomene tema, ili kako skrene pogled mimo sugovornika. Da, odaje ih pažljivo zaobilaženje teme, izbjegavanje određenih riječi, pogleda... Tajni znaci onoga što tako pogrešno nazivaju svojom „sramotom“.“ (Drakulić; 2003: 515)

Neželjena trudnoća najgora je posljedica ratnog silovanja osim smrti, iako je za neke žene gora i od smrti. Kao što sam već spomenula u poglavlju 3.3. potrebna je nevjerojatno velika količina i snaga volje da bi žena mogla živjeti sa podsjetnikom proživljene tragedije i još uz to ispunjavati majčinske dužnosti prema tom djetetu. Procjenjuje se da je nakon rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini rođeno više od dvjestotinjak djece koja su posljedica ratnog silovanja. Život žrtava i njihove djece čini mi se kao strahota nezamislivih razmjera.

U isti rang okrutnosti svrstala bih jedan posebno mučan događaj, iako u tom slučaju vojnici nisu direktni fizički zlostavljači, sam prizor na neki način djeluje još mučnije²⁴, jer je psihička trauma dvostruka. Riječ je o prizoru u kojem vojnici dovode zarobljenike, izdvajaju dva para (otac – sin), te pod prijetnjom smrću tjeraju oca da siluje sina, i to isključivo iz zabave koju im donosi ponižavanje žrtava:

„Toga dana dovode manju grupu. U njoj su i sasvim mladi momci, dječaci ustvari. Onda jedan stražar prstom poziva starijeg muškarca, onižeg slabašnog čovjeka. On izlazi iz grupe pognute glave. Stražar poziva i jednog dječaka. Naređuje im da se skinu goli. Dječak se mora spustiti na koljena i dlanove i ostati tako stajati četveronoške. Njegovo blijedo, mršavo tijelo podrhtava od smijeha stražara, kao od udaraca. Jedan stražar uzima pištolj i pritiska ga starijem muškarcu na sljepoočnicu. On se spušta na koljena iza dječaka, zatim pada na stranu cvileći kao ranjeni pas. Stražar puca najprije u dječaka a zatim u starijeg dječaka.

Kad su odmah zatim ponovno iz grupe izdvojili još jednog dječaka i odraslog muškarca i naredili im da učine to isto, stariji se bez dvoumljenja spustio na koljena. Stražari su mu dali da pije rakije. Morao je ponovno i ponovno silovati dječaka, dok sam nije iznemogao, a

²⁴ Moram naglasiti da nikako ne želim provesti nekakvu klasifikaciju užasa. Svaka podvrsta ratne traume je dovoljno grozna da joj se pristupi sa dužnom dozom poštovanja. Kao što i sama autorica govori kroz riječi glavne junakinje: „Ne treba uspoređivati užase, to se ne može.“ (str.598)

dječak se onesvjestio. Kasnije je čula da su ona dvojica koja su ubijena, kao i dvojica preživjelih, bili otac i sin.“ (Drakulić; 2003: 558)

Kako je vidljivo iz ovog odlomka, žrtve silovanja nisu uvijek žene. Iako je silovanje muškaraca znatno rjeđe, psihičke posljedice koje ono ostavlja mogu biti još destruktivnije od posljedica koje ostavlja na nekim ženama. Osim svih psihičkih posljedica koje sam navela za žene žrtve silovanja, kod muškaraca se javlja i dodatan kompleks povrijeđene muškosti, a nerazumijevanje i stigmatizacija okoline još su snažnije izraženi nego kod ženskih žrtava. Jedan od muškaraca žrtava iz Sarajeva svjedoči o tome kako mu je vlastiti otac radije poželio smrt nego život sa tim teretom²⁵.

Hukanović opisuje scenu mučenja starca kojeg su htjeli natjerati da siluje mladu djevojku pred ostalim zarobljenicima, a kad je odbio, pretukli su ga na smrt. Silovanja muškaraca Hukanović ne tematizira, iako podatci Saveza logoraša BiH o logoru Omarska govore o brojnim slučajevima. Razlog prešućivanja nije poznat, iako je vrlo lako moguće da je to isti razlog zbog čega je većina tih slučajeva neprijavljena (iako postoji anonimna statistika), a to je sram. No, Hukanović navodi scene spolnog osakaćivanja, usudila bih se reći kakvih čak nije bilo ni u nacističkim, ni u staljinističkim logorima:

„Ni Jasko, momak koji je volio motore, ni Emir, policajac, oba iz Kozarca, dva dobra prijatelja, nisu imali sreće da prežive strahote Omarske. Izveli su ih jedne večeri, skinuli ih potpuno gole i tukli ih nekakvim željeznim šipkama. Kasnije su izveli još dvojicu zatočenika iz njihove spavaonice i, pod prijjetnjom noža pod grlom, prisilili ih da ovoj dvojici odgrizu genitalije. Umirali su u stravičnim mukama, dok su se zrakom razlijegali raspamećeni jauci.“ (Hukanović; 2013: 122)

O navedenoj sceni i prethodnoj sceni koju navodi Slavenka Drakulić piše i Nidžara Ahmetašević u članku *Silovani muškarci u logorima*²⁶, iako ih navodi kao ispovijesti logoraša dokumentirane u Savezu logoraša BiH, što govori u prilog njihove vjerodostojnosti.

²⁵ <http://bosniagenocide.wordpress.com/2011/11/06/srpski-ratni-divljaci-silovali-bosnjacke-muskarce/> Datum pregleda 17.09.2013.

²⁶ <http://kozarac.ba/article-print-1632.html> Datum pregleda 17.09.2013.

4.6. Ponižavanje iz zabave kao taktika terora

Brutalnosti se nastavljaju i na druge načine. Slavenka Drakulić opisuje strašne torture koje završavaju smrću, a potom slijedi završno obeščašćivanje žrtve, spaljivanje u kontejneru za smeće kao izjava onog što zločinac misli o žrtvi, konkretnije - apsolutno dehumaniziranje (izjednačavanje žrtve sa smećem):

„U prvi mah S. je teško povjerovati u tu priču. Kako nekome može pasti na pamet da spaljuje leševa u kontejneru za smeće? Odbija pomisao da smrt nije najgore što se može dogoditi čovjeku nego da ga se može još više poniziti čak i kad je već mrtav.“ (Drakulić; 2003: 543)

Spaljivanje leševa u kontejneru za smeće spominje i Hukanović, nakon jedne stravične scene spolnog osakaćivanja:

„Demo nikad u životu nije čuo bolniji krik, a nakon toga nikada nije vidio užasniji prizor. (...) U tom trenutku je Demo vidio, da, dobro je vidio, svi su vidjeli: čovjeku je bio odrezan spolni organ i jedna polovica debelog mesa. Demo se više ničeg nije sjećao. Ta spoznaja strave i užasa oduzimala mu je svijest na trenutak. Odmaknuo se malo od vrata jer nije mogao dalje gledati tu divljačku požudu stražara, to izivljavanje nad nemoćnim čovjekom koji im ništa našao učinio nije. Tek kasnije su mu ispričali da su tog jadnika koji je nedugo potom podlegao mučenjima, odvukli do kontejnera sa smećem, polili ga benzinom i zapalili.“ (Hukanović; 2013: 58)

Ponižavanje iz zabave, kao i spolno nasilje (često dolaze i u kombinaciji), također bih svrstala u jednu od sadističkih metoda izivljavanja. Cilj im je također uništavanje najslabijih članova društva, u ovom slučaju oslabljenih logoraša koji nemaju mogućnost obrane, bez obzira na spol.

Kod Kiša nalazimo prizore brutalnosti iz zabave čak i u događajima prije logora, u istinitom događaju u Novom Sadu, kada je na već spomenutom kupalištu Štrand ubijeno nekoliko stotina Židova:

„Unutra, na dva-tri metra od kabina, u ledu je bila probijena rupa a preko rupe prebačena daska (a to je bila stara trambulina za skokove); s vremena na vreme jedan bi civil (to je bio čuvar plaže), kada bi se rupa zapušila, gurao leševa pod led velikom čakljom; videla je čak i ono što je sada prvi put čula od gospodina Rozenberga (...) tako da je mogla da vidi sve ono

što je video gospodin Rozenberg – mlađi koji je bio već dospeo iza zelene oljuštene ograde i mogla je da zamisli skoro isto tako kao i on lice sa čekinjastom bradom dok je Kenjeri pritiskao cokulom vrat žene u sneg (i ona pomisli da je to baš ona žena što se svlačila posle starca) i mogla je da vidi na mestu gde je bilo nekada lice (koga se ne seća više) jednu groznu mrlju koncentrisanog užasa tamo gde su pre toga bile oči i crte lica skamenjene mrazom kao kada bronza izlije zelenu patinu preko bora; i sve što je mogla da oseti kao na svojoj koži: kako mladić (sudeći po kurjačkoj vilici, strvoderov sin) pridržava već skoro mrtvu ženu za noge i ženu ženu kako se koprca kao preklana kokoška kada joj zupci testere zaparaše meso na boku i kako čovek reče onda „prrr“ i kako se obrecnu na sina „drž, klipane!“ i kako mladić stiska zube i priteže ženine noge, zatim kako čovek povuče testeru malo unazad pa zatim napred pa onda kako snažno trgnu k sebi nazupčanu alatku kada čelik nađe put između dva pršljena u kičmi i kako, pršteći i izlivajući s obe strane potoke krvi u sneg, testera počne da klizi meko parajući creva i meso.“ (Kiš; 1983: 109/110)

Spominjanje civila koji dobrovoljno pomaže agresoru, dokaz je teze o nezavisnosti ljudskog zla, odnosno o postojanju individualne potrebe za ubijanjem i mučenjem. Naglašavam individualne, iz tog razloga što ne smatram da je to opće obilježje ljudskog bića, kao što je npr. potreba za disanjem, ali smatram da veliki broj ljudi ima taj nagon u sebi. Ako napravimo analogiju sa genima, možemo se poslužiti i terminologijom genetike – „dominantni“ ljudi u sebi imaju potrebu za ubijanjem, a „recesivni“ su slabe, povodljive ličnosti sklone pripadanja većim, jačim skupinama, te shodno tome – kreiranju vlastitog mišljenja u skladu sa mišljenjem „dominantne“ ličnosti.

4.7. Koncentracijski logor kao biznis

Funkcija prvih nacističkih i staljinističkih logora bila je smještaj za besplatnu radnu snagu. Kad su nacisti tridesetih godina oduzeli Židovima građanska prava rečeno im je da njihove masovne deportacije u logore imaju samo praktičnu svrhu – živjet će na ograđenom prostoru iz kojeg će im lakše biti odlaziti na rad. Ono što im nije rečeno je činjenica da će im po dolasku u logor sve osobne stvari biti oduzete, a još više se krila od javnosti činjenica da ljudi po dolasku u logor prolaze kroz selekcije: oni koji su mlađi, zdraviji, jači i sposobniji bit će odabrani za rad u logoru ili nekoj od kooperantskih tvrtki koje su surađivale sa nacistima; oni slabiji, stariji, nemoćniji i invalidi bit će ubijeni, a njihova tijela poslužiti će kao sirovine:

„Kako u drugim logorima, tako se i u Oświęcimiu nalazila čitava skladišta vunениh odjela, obuće, dragocjenosti i predmeta za ličnu upotrebu. Vlakovi natovareni robom odlazili su u Rajh. Briljante demontirane s prstenja izvozili su u začepjenim bocama. Vagonima su odlazili sanduci puni naočala, satova, škatulja s toaletnim praškom, kefica za zube – sve je to imalo svoju vrijednost. Spaljene su kosti upotrebljavane kao gnojivo, mast za sapun, koža za kožnate proizvode, kosa za madrace – to je bio samo pobočni produkt toga golemog državnog poduzeća, koje je redovito kroz godine donosilo neprocjenjive dohotke.“ (Nałkowska; 1948:81)

Na taj način financirala se njemačka vojska, a znatan doprinos financiranju dale su i razne kompanije²⁷ (među kojima su Volkswagen, Siemens, Krupp, Heinkel, BMW, Bayer, i mnoge druge) koje su koristile logoraše kao jeftiniju radnu snagu. Naravno, zarada logoraša nije išla njima, nego upravi logora.

Opis onog što se događa sa spaljenim tijelima nalazimo i kod Borowskog:

„Kad umreš – izvade ti zlatne zube, prethodno zapisane u logorsku knjigu. Spale te, pepeo prospu po polju ili suše bare. Uzaludno spaljuju toliko masti, toliko kostiju, toliko mesa, toliko vrućine! Ali gdje drugdje rade sapun od ljudi, sjenila za lampe od ljudske kože, od kostiju dekoracije.“ (Borowski; 1997: 102)

²⁷ <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Holocaust/campcos.html> Datum pregleda 17.09.2013.

Kao što sam već spomenula, ljudi prilikom deportacije u logore nisu bili svjesni što će im se u tim logorima dogoditi, tako da su najveće dragocjenosti pokušavali sakriti na razno razne načine nakon prvog oduzimanja prtljage:

„Svjetla uporno trepere, val ljudi teče bez kraja, mutan, grozničav, ošamućen. Tim ljudima se čini da će započeti novi život u logoru i psihički se pripremaju na tešku borbu za opstanak. Ne znaju da će uskoro umrijeti i da će zlato, novci, briljanti, koje predostrožno skrivaju u naborima i šavovima odjeće, u petama čizama, u zakutcima tijela – više im neće biti potrebne. Profesionalni, iskusni ljudi čeprkati će im po unutrašnjosti, izvuci će zlato ispod jezika, briljante iz maternice i debelog crijeva. Iščupati će im zlatne zube. U zapečaćenim škrinjama mrtvih poslat će ih u Berlin.“ (Borowski; 1997: 220/221)

Pljačkanje žrtava ne staje njihovom smrću, nacistički režim se pobrinuo da ni jedna dragocjenost ne izmakne njegovim pohlepnim prstima i ne ostane u vlasništvu mrtvih.

Iskorištavanje ljudi kao izvor sirovina za izradu predmeta za svakodnevnu upotrebu i za odjeću spominje se i kod Pahora:

„Europljanin dvadesetog stoljeća je htio je imati lubanju na pisaćem stolu, naravno takvu koja je imala zdrave, čvrste zube. Ljudske su kože u Dachauu visjele, priča doktor Blaha, kao rublje koje se suši. I od njih su izrađivali tanku kožu za jahaće hlače, aktovke, papuče i upotrebljavali je za uvezivanje knjiga. Zato, kaže doktor Blaha, nije bilo zdravo ako si imao lijepu kožu.“ (Pahor; 2012: 156)

Stravično mi je samo i zamisliti korištenje predmeta od ljudske kože (ili bilo kojeg drugog ljudskog dijela tijela). Pitam se jesu li svi ljudi koji su to koristili znali da su ti predmeti napravljeni od čovjeka!? Kakav mentalni sklop mora imati osoba kojoj to nije zastrašujuće!? Normalan ne zasigurno.

Još jedna razlika između nacističkih i staljinističkih logora je i opreka monstroznosti i apsurdna. Dok su nacisti pljačkali smatrajući sva objašnjenja suvišnima, sovjetske su vlasti logore objašnjavale kao mjestom za „reformaciju neprijatelja socijalizma“. Boravak u logoru naplaćivale kao da se radi o ljetovalištu i slobodnom izboru logoraša. Herling-Grudziński opisuje scenu obračuna zarade i troškova logoraša, scenu koja da nije toliko stravična, bila bi zapravo smiješna:

„1. svibnja 1941. godine – do naše barake došao je logorski računovođa s platnim listama. Dobio sam na potpis ogromni formular iz kojeg je proizašlo da je moja zarada za šest mjeseci jedva bila dovoljna za pokrivanje troškova boravka u logoru („održavanje“ baraka, odjeća, hrana, troškovi administracije), nakon čega mi je ostalo ukupno 10 rublji u gotovini, odnosno protuvrijednost pola šilinga. Nije me baš utješila činjenica da sam plaćam za svoje zatočeništvo, uključujući troškove za stražare koji me čuvaju i za enkavedeovce iz Trećeg Odjela, koji pažljivo prate hoću li time što govorim u logoru zaraditi za drugu presudu. Iako, nije to bila najgora situacija. Znao sam puno zatvorenika koji nisu zarađivali dovoljno i koji su svakog prvog maja raspitivali o tome koliki im je minus na računu. Ne bih znao reći jesu li te nadoplate za troškove „popravnog“ logora uplaćivali od zarade na slobodi, ili su ostajali duže u logoru nakon isteka kazne da bi mogli podmiriti račune, ili je tu razliku plaćala rodbina.“ (Grudziński; 1989: 65)

Apsurd i tragikomičnost opisane situacije posebno je naglašena u stavci plaćanja čuvara i enkavedeovaca koji su predstavljali totalitarni režim u logoru. Time ne samo da se naglašava „popravna“ uloga logora, već se pokušava i legitimizirati njihova opresivna funkcija. Ukratko, logoraši su plaćali da budu zlostavljani.

Još jedna od metoda terora provedenih u logorima bili su medicinski eksperimenti vršeni na logorašima bez njihovog pristanka. Po tom pitanju se ističu nacistički logori u kojima se vršeni najgori eksperimenti u kojima je mnogo ispitanika umrlo u strašnim mukama. Zabilježeno je sedamdesetak različitih medicinskih eksperimenata u kojim je sudjelovalo nekoliko tisuća logoraša, a eksperimente i istraživanja vodili su nacistički liječnici u suradnji sa njemačkim sveučilištima i istraživačkim laboratorijima. Nakon rata suđeno je dvadeset i trojici nacističkih liječnika, ali samo šesnaest je i osuđeno²⁸. Najpoznatiji nacistički liječnik Josef Mengele nikad nije uhvaćen i osuđen.

²⁸ http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Holocaust/nazi_experiments.html Datum pregleda 18.09.2013.

4.8. Medijska propaganda u službi niskih strasti

Medijska propaganda jedna je od najefikasnijih metoda širenja dehumanizacije na šire mase. Jednim prizorom Pahor upozorava na tu činjenicu, kako je pojedine povodljive ljude lako uvjeriti u ideologiju, samo ako je propaganda jaka:

„Tada su na bijelu, tihu zimsku ulicu došle dvije djevojke, ali se nisu ni osvrnule na gacajuću kolonu; bilo je nemoguće da nisu vidjele cokule koje su virile ispred ramena dvojice sprijeda. Ne, nisu bile svjesne duge procesije šesto zebasto odjevenih; kao da je ulica prazna i na njoj nema nikoga osim snježne kore na pločniku. To znači da se ljudima može ucijepiti tako radikalno nijekanje manje vrijednih plemena da dvije djevojke svojom hladnoćom mogu uništiti kolonu robova i hodaju pločnikom kao da su oko njih samo snijeg i mirni sunčani zrak.“ (Pahor; 2012: 107)

Taj pasus korespondira sa pasusom u „Psalmu 44“, u kojem se glavna junakinja Marija, još kao djevojčica, susreće sa okrutnošću vršnjakinje koja je odgajana u ideologiji koja zagovara vječnu krivnju Židova i opravdava okrutnost prema njima:

„A onda se projektovanje završilo i nastala mrak u maloj seoskoj školi a žene su brisale uplakane oči i ljubile ruke i noge mladom misionaru kao medijumu koji opšti sa samim vrhovnim bićem a neko je udario u zvona na seoskoj crkvi i pobožni je teški zvuk bakra treptao u vazduhu kao jara, a njoj reče tada u povratku iz škole Ilonka Kutaj: „Tvoj je tata raspeo Hrista“, a onda dodade, da bi se videlo da ona zna na šta je mislila kada je kazala to da „Tvoj je tata raspeo Hrista“: - „Ili je barem čavle dodavao“, a onda joj reče „I ti si dodavala čavle“, a Ilonkina je majka kazala: „Ćuti, mala, šta je Marija kriva za to; ona se u to vreme nije bila ni rodila, pa ni njen otac“, a Ilonka reče tada podsmešljivo: „Ni njen pradedo“, a zatim: „Sama si mi rekla da su svi Židovi krivi za smrt Sina Božjega; svaki je barem – kazala si – čavle dodavao; zar mi nisi to rekla barem petsto pedeset miliona puta biliona puta triliona puta.“ (Kiš; 1983: 80)

Slično nalazimo i kod Nałkowske u priči *Grobarka (Kobieta cmentarna)*:

„Samo nek Nijemci izgube rat, Židovi će nas napasti i sve će nas poklati... Ne vjerujete? Pa i Nijemci to govore. I radio je također govorio...“ (Nałkowska; 1948:41)

Željela bih se nadati da osim dominantnih ljudi sa nagonom za ubijanje i povodljivih sljedbenika, postoji i ona treća vrsta – jake ličnosti sa filantropskim nagonima. Iako je ta nada s vremenom sve slabija.

Ako se sustavna nacionalistička mržnja plasira u medije kao patriotska propaganda za očuvanje identiteta, mase su sklonije tome da se tom impulsu ne odupiru. U tom se slučaju zaboravlja svaka samilost i rađa se mržnja, koja najčešće nema nikakve realne podloge.

„Inače, logor Omarska bio je otvoren i za sve one srpske dobrovoljce koji su imali nekog „svoga“ u njemu, nekog zatočenika na kojem su htjeli da iskale sav svoj bijes. Najčešće su to bile prve komšije ovih ljudi unutra, bivši prijatelji, kumovi. Ovi krivotvoritelji historije, sa izobličanim facama i pogledima oštrim kao handžar koji su nosili za pojasom, na svakom koraku su izražavali svoj superiorni položaj u odnosu na ove jadnike unutra.

U tome su se najviše dokazivali dojučerašnje gradske ulizice i sitni čaršijski kriminalci. Preko noći su postajali najokorjeliji neprijatelji svojih dojučerašnjih komšija i prijatelja. Pričalo se da je bilo dovoljno, tamo u gradu, naći nekog srpskog vojnika, dati mu stotinu njemačkih maraka i cedulju sa imenom i prezimenom nekog od ovih ovdje, i taj ni sljedeću zoru ne bi dočekao živ.“ (Hukanović; 2013: 116/117)

Je li potreba stvaranja logora, zapravo potreba za uništenjem sličnosti, a ne kao ukazivanje na razlike između krvnika i žrtava? Analogija o sličnosti, motiv je u „Psalmu 44“:

„Zastadoše pred gomilom naočara. (...) Jedan mladić podiže aparat u visinu očiju. Objektiv aparata kucnu o staklo njegovih naočara. Mladić je međutim ostao slep na analogije i koincidencije. to je pre zapazio Jan. „Jesu li ove naočari“, reče Jan pokazujući na gomilu, „iste kao naočari ovog gospodina sa kratkim pantalonama?“ Marija se zagleda začas u žute malje na mladićevim nogama. „Jesu“, reče ona.“

Skide svoje naočari. Uzima sa gomile jedne druge, sa čeličnim okvirom i sa jednim potamnelim, napuklim staklom. Natiče ih sebi na nos. Huhu! Ich bin Jude! Ich bin Jude! Zatim rezak udar naočara bačenih natrag na gomilu. Oštri, igličasti zvuk stakla koje prska, pomešan sa maljavim, obesnim smehom.“ (Kiš; 1983: 141/142)

Sličnost je temeljena na činjenici da su svi ljudi unatoč razlikama u nacionalnosti, boji kože ili religiji ipak u krajnjoj liniji – ljudska bića. Kao u staroj narodnoj poslovice – „svi smo krvavi ispod kože“. Ali ljudski nagon za brutalnošću je ponekad jači, a psihologija mase (ili

čak „sindrom krda“) uzrok je katastrofama masovnih proporcija. Logori bi trebali služiti kao opomena budućim generacijama, ali povijest nas uči da to nije tako. Iako su Pahorove rečenice meditativne i lirične, djeluju smirujuće i ipak daju slabašnu nadu u pojam ljudskog bića, neizbježno je, a i nužno, obratiti pažnju i na činjenicu kako su ljudska bića lakše povodljiva u slučaju mržnje prema drugom, nego u suosjećajnosti. O tome Pahor piše:

„Na čistom suncu sada su te slike nemoguće i znam da su naše razišle procesije zauvijek prešle u nestvarno ozračje prošlosti. Postat će guste sjene u podsvijesti ljudske zajednice i pokretat će mase na slijepo traženje utjehe za mutan osjećaj krivnje; pokretat će ih možda da se istovremeno riješe nejasnog prijekora savjesti i neobjašnjive, nagonski sadističke napadnosti. Zato bi bilo dobro kad bi se vodiču posrećilo da u mašti posjetitelja oživi sekvence nekadašnjeg zla; ali i to bi bio suvišan trud jer bi trebale prebrojne legija vodiča da probude sve Europljane.“ (Pahor; 2012: 37/38)

Jan Błoński u tekstu *Borowski i Herling. Paralela* najbolje objašnjava koncentracijske logore: „Koncentracijski logori nisu greška europske povijesti. Oni su njezin neizbježan produkt, mirno prihvaćen od strane najrazvijenijih (iako i najlicemjernijih) država svijeta.“ (Bolecki; 1997: 159) Dok god postoji masa koja šuti i ne poduzima ništa protiv onih koji krše ljudska prava, do tad će postojati koncentracijski logori.

5. Zaključak

Sva obrađena djela bave se dehumanizacijom koju proživljavaju žrtve logora. Sama činjenica da su smješteni u logor, kao što je već naglašeno, upućuje na činjenicu da su stranci u odnosu na one koji ih zatvaraju u logore i deklasiraju kao ljudska bića. U tom pogledu, ovaj rad bavi se pitanjem stranca u najgoroj situaciji u koju može jedno ljudsko biće dovesti drugoslamanje duha i tijela. No, kao što je već navedeno u uvodu, postavlja se pitanje nije li to jedan od temeljnih ljudskih poriva- potreba za nadjačavanjem drugog, potvrđivanja sebe kao sile, oduzimanja humanih elementa drugom ljudskom biću kako bi se istaknula razlika. Upravo ta činjenica je zanimljiva, smatram da bi se u nekim budućim istraživanjima trebalo time malo više pozabaviti. Imaju li sadističke ljudske jedinice imale svijesti o negativnosti svojih postupaka, pa stoga i potrebu uništavanja sličnosti između svojih žrtava i sebe, odnosno svoje vrste! Kako je moguće uvjeriti veći broj ljudi da je ispravno uništavati neku skupinu ljudi zbog toga što potječe iz drugog naroda i moli se drugoj natprirodnoj sili čije postojanje je nedokazivo kao i postojanje ostalih natprirodnih sila? Kako je moguće godinama živjeti pokraj nekoga i predstavljati se prijateljem, a onda odjednom promijeniti mišljenje i mrziti bivšeg prijatelja zbog nacionalnosti i religije? Žalosna je činjenica da mržnja najvjerojatnije nikada neće izumrijeti, da nema mnogo nade da će neke buduće generacije rasizam smatrati sramotom povijesti ljudskog roda i o tome samo čitati u povijesnim knjigama.

U djelima je prikazana monstroznost ratne stvarnosti, što se radilo ljudima i kako ih se životinjski tretiralo, mali dio ogromne tragedije ljudskosti koja se događa tijekom rata. Najvažnije je to što je prikazano kakav je utjecaj ratna stvarnost imala na psihu ljudi, degradaciju svih moralnih i etičkih vrijednosti, proces dehumanizacije čovjeka, uništenje ljudskih sposobnosti suosjećanja, solidarnosti, altruizma.

Pahor, Hukanović, Borowski i Herling-Grudziński preživjeli su koncentracijski logor. Oni predstavljaju stvarnost iz logorske perspektive, s obzirom jako dobro znaju na čemu se tamo temeljilo preživljavanje. Vode nas u samo središte logora i pokazuju različita ponašanja ljudi, drugačiji sistem moralnih vrijednosti, te kako logorski čovjek gubi samilost i prilagođava se na ravnodušnost prema patnji drugog ljudskog bića. Iako neki od njih prikazuju i scene logoraške solidarnosti, te se svim silama trude prikazati koliko je važna volja u preživljavanju, sve se na kraju svodi na činjenicu da se svatko u logoru prvenstveno bori za vlastiti opstanak.

Kiš se prvenstveno fokusira na problematiku stranca, odnosno drugog. Njegov prikaz dehumanizacije određenog naroda započinje dolaskom nacista na vlast, kad odjednom dolazi do razdvajanja zajednice po vjerskoj osnovi. Članovi zajednice koji se nikad prije nisu osjećali različitima od ostalih, sad postaju različiti. Nameće im se ta različitost i ukidaju ljudska prava, nasilno ih se tjera konstruirati neki drugi identitet koji je isključivo vezan uz religiju. Nitko nije pošteđen, ni dijete više nije samo dijete, nego postaje važno kojoj strani to dijete pripada. Drakulić tematizira sve ono najgore što žrtva može proživjeti u koncentracijskom logoru i kako se postupno i grubo uništava žrtva, do te mjere da ni sama nije sigurna nakon svega je li preživljavanje logora dobro ili loše. Žrtve ratnih silovanja često žale što su preživjele jer su svjesne činjenice da im je život uništen i da ga najvjerojatnije nikada više neće vratiti u prijašnje stanje. Nalkowska preferira šutnju, neuplitanje emocija, škrtnost na riječima. Šutnja je izazvana traumatičnim iskustvima preživjelih, njihova svjedočenja govore sama za sebe i nikakav komentar nije potreban, prvenstveno iz nemogućnosti komentiranja tolike količine strahota. Bilo kakav komentar bio bi neprikladan od strane onog tko se sam nije našao u takvoj situaciji, jer osoba koja to nije proživjela na vlastitoj koži nije ni približno u mogućnosti istinski razumjeti logorski život.

U radu sam se na konkretnim primjerima iz književnosti potrudila dati sliku koncentracijskog logora iz ljudskog aspekta, bilo da se radi o onome nad kim se provodi teror, bilo da je riječ o onome tko provodi teror. Osvrnula sam se na neke od najčešćih taktika terora koje se provode u cilju uništavanja ljudskog bića i slamanju otpora. Psihofizički slom žrtve može se postići na nekoliko načina, a svima je zajedničko oduzimanje ljudskih karakteristika i izjednačavanje sa životinjama i/ili smećem. Oduzimanje građanskih prava, oduzimanje imovine, prisilne deportacije, zatvaranje u ograničene prostore pod oružanim nadzorom, neadekvatan smještaj, prekomjeran fizički rad, nezadovoljavajuća ili nepostojeća prehrana, odvojenost od obitelji, fizičko maltretiranje, sadističko izivljavanje, spolno nasilje, obilježja su nepriznavanja ljudskih prava tim žrtvama, odnosno dehumanizacije. Zlo se manifestira na razne načine, a okrutnost zla jača iz stoljeća u stoljeće. Svoje žrtve pronalazi u bilo kojem periodu razvoja ljudskog društva, na bilo kojem području. Ljudski mozak je iz generacije u generaciju u stanju smisliti sve gore i manijakalnije načine mučenja i ubijanja.

6. Literatura

1. Aćin, Jovica; *Gatanja po pepelu*; Stubovi kulture, Beograd, 2003.
2. Agamben, Giorgio; *Ono što ostaje od Auschwitza*; Biblioteka Antibarbarus, Zagreb, 2008.
3. Améry, Jean; *S onu stranu krivnje i zadovoljštine*; Naklada Ljevak, Biblioteka Bookmarker; Zagreb, 2009.
4. Audergon, Arlene; *The War Hotel*; Whurr publishers; London/Philadelphia, 2005.
5. Beganović, Davor; *Pamćenje traume – apokaliptička proza Danila Kiša*; Naklada Zoro; Zagreb – Sarajevo, 2007.
6. Berdjajev, Nikolaj; *Sudbina čovjeka u suvremenom svijetu*; Verbum; Split, 2007.
7. Bolecki, Włodzimierz; „*Inny świat*“ *Gustawa Herlinga-Grudzińskiego*; Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa, 1997.
8. Borowski, Tadeusz; *Utwory wybrane*; Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, 1997.
9. Drakulić, Slavenka; „*Sabrani romani - Kao da me nema*“; Profil International, Zagreb, 2003.
10. Frankl, Viktor E.; *Čovjekovo traganje za smislom*; Planetopija, Zagreb, 2010.
11. Girard, Rene; *Promatrah Sotonu kako poput munje pade*; AGM sintagma; Zagreb, 2004.
12. Herling-Grudziński, Gustaw; *Inny Świat*; Czytelnik; Warszawa. 1989.
13. Horkheimer, Max; *Kritika instrumentalnoga uma*; Globus, Zagreb, 1988.
14. Kiš, Danilo; „*Psalam 44*“; Globus, Zagreb, 1983.
15. Lachmann, Renate; *Metamorfoza činjenica i tajno znanje; o ludama, mostovima i drugim fenomenima*; Naklada Zoro; Zagreb – Sarajevo, 2007.
16. Levi, Primo; *The Drowned and the Saved*; Vintage International; New York, 1989.
17. Levi, Primo; *Survival in Auschwitz*; Touchstone book; New York, 1996.
18. Lukić, Darko; *Drama ratne traume*; Meandar, Zagreb, 2009.
19. Nałkowska, Zofia; *Medaljoni*; Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1948.
20. Nietzsche, Friedrich; *Ecce homo*; Visovav, Zagreb, 1994.
21. Nietzsche, Friedrich; *Schopenhauer kao odgajatelj*; Matica Hrvatska, Zagreb, 2003.
22. Pahor, Boris; „*Nekropola*“; Fraktura, Zagreb, 2012.

23. Pogačnik, Jože; „*Istorija slovenačke književnosti*“, Nolit, Beograd, 1973.
24. Rees, Laurence; *Auschwitz – nacisti i „konačno rješenje“*; Golden marketing – Tehnička knjiga; Zagreb, 2005.
25. Sablić Tomić, Helena; „*Gola u snu*“, Znanje, Zagreb, 2005.
26. Schopenhauer, Arthur; *Svet kao volja i predstava I i II*; Matica Srpska, Novi Sad, 1986.
27. Zlatar, Andrea; „*Tekst, tijelo, trauma*“, Naklada Ljevak, Zagreb, 2004.

Internetski izvori:

1. <http://www.sianews.com/modules.php?name=News&file=article&sid=1062> datum pregleda 25.08. 2013.
2. <http://proleksis.lzmk.hr/naslovnica/>
3. <http://pescanik.net/2013/09/sto-je-logor/> Datum pregleda 15.09.2013.
4. <http://biblehub.com/leviticus/19-28.htm> Datum pregleda 17.09.2013.
5. http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_incidents_of_cannibalism Datum pregleda 17.09.2013.
6. <http://www.viven.com.uy/571/eng/default.asp> Datum pregleda 17.09.2013.
7. <http://bosniagenocide.wordpress.com/2011/11/06/srpski-ratni-divljaci-silovali-bosnjacke-muskarce/> Datum pregleda 17.09.2013.
8. <http://kozarac.ba/article-print-1632.html> Datum pregleda 17.09.2013.
9. <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Holocaust/campcos.html> Datum pregleda 17.09.2013.
10. http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Holocaust/nazi_experiments.html Datum pregleda 18.09.2013.